

UDK 930. 22 (497. 6) "12"
273 (497.6) "11/12"
Izlaganje sa naučnog skupa.

INTERPRETACIJA KNIEWALDOVA KRITIČKOG IZDANJA BILINOPOLJSKE IZJAVE

Pejo Čošković

Filozofski fakultet, Sarajevo/Leksikografski zavod, Zagreb

I. Crkveno-politička pozadina

Razdoblje vladavine bana Kulina osobito je važno s obzirom na razvoj bosanske države u političkom, gospodarskom i crkvenom smislu. Oskudna izvorna građa iz tog razdoblja stavlja pred istraživača često teško rješive probleme, a prema njoj su se istraživači odnosili od nekritičkog odbacivanja do bezrezervnog prihvatanja što nije ostalo bez posljedica na ponuđene odgovore. Iz tog vremena posebno mjesto zauzimaju dvije isprave. Prva s nadnevkom od 29. kolovoza 1189, poznat u historiografskoj literaturi kao *Povelja bosanskoga bana Kulina* kojom je on zajamčio dubrovačkim trgovcima slobodu kretanja po svoj svojoj zemlji i obećao da neće od njih uzimati nikakve dažbine, osim onoga što mu tko od svoje volje da na poklon¹ i drugi od 8. travnja 1203. poznat je kao *Bilinopoljska izjava bosanskih krstjana*². Prva

¹ Н. Гошић, *Повеља босанског бана Кулина*, у: Осамсто година повеље босанског бана Кулина 1189-1989, АНУ БиХ, Посебна издања, књ. ХС, Одјељење друштвених наука, књ. 23, Сарајево 1989, 13-16; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I. Дубровник и суседи његови, први део, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књ. XIX, Београд – Ср. Карловци 1929, 2 (dalje: *Стојановић, Повеље и писма I*); Ф. Миклошић, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Graz 1964², 1-2.

² А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, Osnabrück 1968², 20 (dalje: *Theiner, Monumenta Slavorum I*); S. Katona, *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*, t. IV, Posonii et Cassoviae 1781, 677-680 (dalje: *Katona, Historia critica IV*); G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. II, Budae 1829, 405-408 (dalje:

je isprava važna za proučavanje političkih i gospodarskih prilika u srednjovjekovnoj bosanskoj državi potkraj XII. st., a druga pruža podlogu za poznavanje crkvenih prilika na istom prostoru na početku XIII. st. Između njih dvije mogu se povlačiti različite usporedbe po sličnostima i razlikama, stvarnim učincima i posljedicama, ali bavljenje time izlazilo bi iz okvira zamišljene teme ovoga rada. Prva je isprava na sebe već svratila pozornost stručnjaka, koji su prije petnaestak godina u povodu 800-te obljetnice njezina postanka utvrdili joj mjesto u bosanskoj povijesti³. Danas, međutim, obilježavamo 800-tu obljetnicu druge od spomenutih isprava, pokušavajući i njoj odrediti mjesto u složenim bosanskim crkvenim prilikama. Sâma ta isprava od 8. travnja 1203. pokazuje da su one u zemlji bana Kulina počele ozbiljno izmicati kontroli Rimske crkve u čijoj se jurisdikciji nalazilo područje katoličke Bosanske biskupije, odnosno *ecclesia bosnensis* latinskih izvora⁴.

Iako naša tema ne podrazumijeva bavljenje pitanjima pojave i širenja dualističkog krivovjerja u Bosni do 1203. nego tek osvrt na Kniewaldove zaključke u vezi s tom ispravom, ipak je neophodno upozoriti na neke važnije podatke koji su joj kro-

Fejér, *Codex diplomaticus II*); J. P. Migne, *Innocentii III romani pontificis Opera omnia*, t. II, u: *Patrologiae cursus completus, Series Latina*, t. CCXV, Parisiis 1891, 154-155 (dalje: *Innocentii III Opera omnia II*); T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III, Zagrabiae 1905, 24-25 (dalje: Smičiklas, *Codex diplomaticus III*) te skraćeno J. S. Assemani, *Kalendarie ecclesiae universae*, V, *Kalendarie ecclesiae slavicae, sive graeco-mosche*, Romae 1755, 65 (dalje: Assemani, *Kalendarie V*); O. Raynaldus, *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII. ubi desinit cardinalis Baronius*, I, Lucae 1757, 150-151 (dalje: Raynaldus, *Annales ecclesiastici I*); D. Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, *Ecclesiae suffraganeae metropolis spatatensis, Venetiis* 1769, 46 (dalje: Farlati, *Illyricum sacrum IV*); D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago, Ill. 1962, 435-436. Kritički je ispravu izdao i komentirao D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU, Zagreb 1949, knj. 270, str. 127-129 (dalje: Kniewald, *Vjerodostojnost*). U hrvatskom prijevodu Bilinopoljska izjava objavljivana je više put, a u novije doba F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 59-62 (dalje: Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*); Isti, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15.)*, Zagreb 2003, 81-83 (dalje: Šanjek, *Krstjani u povijesnim vrelima*).

³ Svestranijoj obradi Kulinove povelje Dubrovčanima pridonijeli su N. Gošić, D. Kovačević-Kojić, A. Peco, S. Vukomanović, V. Jerković, a politički kontekst analizirao je C. Турковић, *Босна и Византија*, u: *Осамсто година повеље босанског бана Кулина 1189-1989*, АНУ БиХ, Посебна издања, књ. ХС, Одјељење друштвених наука, књ. 23, Сарајево 1989, 23-35 (dalje: Турковић, *Босна*).

⁴ Usp. J. Šidak, "Crkva bosanska" i problem bogumilstva u Bosni, Mala knjižnica Matice hrvatske, N. S. Kolo V, sv. 28, Zagreb 1940, 11-13 (dalje: Šidak, "Crkva bosanska"); Kniewald, *Vjerodostojnost*, 116.

nološki prethodili. Upadljivo je da krivovjerje u bosanskoj državi bana Kulina nema dugu izvorima zasvjedočenu povijest. Na njega je Rimsku kuriju upozorio Vukan, kralj "Dalmacije i Duklje", koji je već bio u prepisci s papom Inocentom III. u vezi sa sređivanjem crkvenih prilika u svojim zemljama, ali se krivovjerje u Bosni tom prigodom ne spominje⁵. Tek nakon što je barskom nadbiskupu ishodio palij, a papinski poslanici kapelan Ivan de Casamaris i podđakon Šimun na sinodi uredili crkvene prilike, Vukan je u novom svom nedatiranom pismu⁶ kojim je javljao papi o uspjehu njegovih izaslanika, gotovo usputno obavijestio papu o pojavi hereze u Bosni. To, međutim, nije učinio bez određene nakane i interesa, jer je – kako se prema papinu pismu od 23. srpnja 1203. čini – postigao da se Bosanska biskupija podvrgne crkvenoj vlasti barskog nadbiskupa⁷. Kao vjerni privrženik Rimske crkve izjavio je papi da mu ne želi skrivati kako nemalo krivovjerje niče u zemlji ugarskoga kralja, to jest u Bosni, i to u tolikoj mjeri, da je i sam ban Kulin, zaveden grijehom, sa svojom ženom i sa svojom sestrom, udovicom pokojnoga kneza Miroslava, i sa mnogom svojom rodbinom, preveo više od 10.000 kršćana na ono krivovjerje. Stoga ih je – nastavlja naš izvor – ogorčeni ugarski kralj, po ovlasti koju je od pape dobio, prisilio da dođu u Rim i ondje ih ispitaju, ali oni su se vratili s krivotvorenim pismom govo-

⁵ U jednom od svojih pisama koje je 8. siječnja 1199. uputio "dragomu u Kristu sinu Vukanu" papa spominje njegovo prethodno pismo, usp. **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 5; **J. P. Migne**, *Innocentii III romani pontificis Opera omnia*, t. I, u: *Patrologiae cursus completus*, Series Latina, t. CCXIV, Parisis 1890, 481-482 (dalje: *Innocentii III Opera omnia I*); **G. Wenzel**, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, t. VI, *Monumenta Hungariae historica*. Diplomataria, vol. XI, Pest 1867, 195-196 (dalje: **Wenzel**, *Codex Arpadianus VI*); **I. Kukuljević Sakcinski**, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, U Zagrebu 1875, 217 (dalje: **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*); **T. Smičiklas**, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagrabiae 1904, 312 (dalje: **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*).

⁶ **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 6; **Katona**, *Historia critica IV*, 576-579; **Fejér**, *Codex diplomaticus II*, 370-372; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 215-216; **E. Fermedžin**, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, vol. XXIII, Zagrabiae 1892, 5; **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 333-334.

⁷ Usp. **A. Matanić**, *Pitanje povijesti veze između starovjekovnih manihejaca i srednjovjekovnih dualističko-gnostičkih kršćanskih heretika (S posebnim osvrtom na "bosanske krstjane")*, *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije (1089-1989), *Studia Vrhbosnensia* 4, Sarajevo 1991, 153-155 (dalje: **Matanić**, *Pitanje*).

reći da im je sam papa dozvolio njihovo pravilo⁸. Iz navoda jasno proistječe da se u Rimu već znalo za krivovjerje u Bosni, da su u međuvremenu bili poduzeti neki koraci na njegovu ispitivanju, te da se papa s nekim od osumnjičenih susreo u Rimu. Na učinkovitu primjenu tog iskustva na bosanske vjerske prilike upućuje podatak iz Vukanova pisma iz 1199. u kome se navodi kako su neki Bosanci koje je ban Kulin poslao Inocentu III. u Rim krivotvorili dobivenu ispravu tvrdeći da im je papa odobrio učenje i djelovanje. Kako je on došao do tih podataka ne može se pouzdano odgovoriti, ali se s razlogom može pretpostaviti da je nešto o tome mogao doznati od papinskih izaslanika koji su te godine boravili u njegovoj zemlji. Ostaje, međutim, zagonetno zašto papa poslije u svojim pismima nijednom riječju ne spominje njihov tadašnji dolazak, iako je za to bilo prilike, utoliko prije što im je morao prigovoriti krivotvorenje njegova pisma s kojim su se vratili u Bosnu. Jednako je izazovna i šutnja kralja Emerika, jer ni on u svojim ispravama nijednom riječju ne spominje svoje miješanje u sređivanje crkvenih prilika u Bosni, iako je i on imao razloga za to jer je zbog bosanskih crkvenih prilika bio jako ozlojeđen. Bez obzira na to što se u Vukanovu pisanju o vjerskim prilikama u zemlji bana Kulina kao nit vodilja prepoznaje snažna politička ambicija da se uz papinu naklonost i potporu vrati na srpsko prijestolje⁹, njegova je akcija bila uperena protiv krivovjerja u Bosni i poduda-

⁸ "Demum vero paternitatem vestram nolumus latere, quia heresis non modica in terra Regis Ungarie, videlicet Bossina pullulare videtur, in tantum quod peccatis exigentibus ipse Bacilinus cum uxore sua et cum sorore sua, que fuit defuncti Miroscauikemensi, et cum pluribus consanguineis suis seductus plus quam decem milia Christianorum in eandem heresim introduxit". Unde Rex Ungarie exacerbatu illos ad vestram presentiam compulit venire a vobis examinandos. Illi autem simulatis litteris redierunt, dicentes a vobis concessam sibi legem", **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 6; **Katona**, *Historia critica IV*, 578-579; **Fejér**, *Codex diplomaticus II*, 372-372; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 215-216; **Innocentii III Opera omnia I**, 725-726; **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 334. Političku pozadinu tih događaja potpunije je dao **M. Perojević**, *Ban Borić i ban Kulin* u: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, knj. I, Sarajevo 1942, 21-211. **Kniewald**, *Vjerodostojnost*, 120, daje pogrešan prikaz tih događaja, a **S. Ćirković**, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, ANU BiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17, Sarajevo 1987, 201 i bilj. 20 (dalje: **Ćirković**, *Bosanska crkva*), krivotvorenje papinih pisama dovodi u vezu odlaskom nekih Bosanaca u Rim 1202. **Ф. Милобар**, *Бан Кулин и његово доба*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 15(1903) 3/4, str. 505 (dalje: **Милобар**, *Бан Кулин II*) misli da se to imalo zbiti oko 1192. u doba kralja Bele III. i pape Celestina III, iako se ta godina ne dovodi u vezi s pojavom krivovjerja u Bosni.

⁹ Političku pozadinu Vukanovih postupaka dao je **С. Ђирковић**, *Зета у држави Немањића*, →

ra se s nastojanjima da barskom nadbiskupu osigura jurisdikciju nad okolnim biskupijama, a na popisu želja našla se i Bosanska biskupija koja je u to doba bila podložna dubrovačkom nadbiskupu s kojim su barski nadbiskupi vodili duge sporove oko primata njihovih crkvenih sjedišta¹⁰. Građeci dobre odnose s Rimskom crkvom i papom Inocentom III. isticao je Vukan da je u srodstvu s papom te se nastojao prikazivati kao revan zaštitnik Katoličke crkve, temeljeći na tome osnovanost svoga zahtjeva da mu Rim pošalje znake kraljevskog dostojanstva, iako je već nosio kraljevski naslov¹¹. Ostavimo li po strani dubrovačko-barski antagonizam upleten u njegove političke ambicije, ostaje ipak činjenica da njegove obavijesti stoje na samim počecima bosanskog krivovjerja.

Javljujući papi vijesti da je krivovjerje uzelo maha u Bosni, on nije naveo kako se ono zove, prepustivši da to utvrdi Rimski kurija. Kad se govori o crkvenim prilika na Balkanskom poluotoku, valja naglasiti da su za širenje vjerskih ideja i pokreta, pa i onih koji su izmicali kontroli službene crkve, povoljne okolnosti nastupile za obnove bizantske vlasti nad balkanskim zemljama u doba Emanuela I. Komnena od 1166. do 1180. koji je u svoj vladarski naslov unio imena Hrvatske, Dalmacije, Srijema, Bosne, Bugarske i Srbije¹². Važno je upozoriti da su u to doba stigle uznemirujuće vijesti po kojima je dualističko krivovjerje zahvatilo srpsku državu Stefana Nemanje, koji je odlučnim nastupom protiv dualističkih heretika jedne spalio na lomači, druge kaznio različitim kaznama, a ostale protjerao iz zemlje oduzevši im njihove kuće i imanja¹³. Progon heretika u srednjovjekovnoj srpskoj državi zabilježen u

u: Историја Црне Горе, књ. II/ 2, Титоград 1970, 6-8 (dalje: **Ђирковић, Зета**).

¹⁰ O tim borbama opširnije je pisao **Ђирковић, Зета**, 20-21.

¹¹ **С. Ђирковић, Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника**, Историја српског народа, књ. I, Од најстаријих времена до маричке битке (1371), Београд 1981, 266; uspr. također **Ђирковић, Зета**, 15.

¹² **Ј. Ферлуга, Византијска управа у Далмацији**, СКА, Посебна издања, књ. ССХСI, Византолошки институт, књ. 6, Београд 1957, 133. Prikaz političkih prilika i bosansko-bizantskih odnosa dao je **Ђирковић, Босна**, 26-29. Na važnost bizantske vlasti za razvoj crkvenih prilika upozorio je **Ф. Милобар, Бан Кулин и његово доба**, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 15(1903) 2, str. 372 (dalje: **Милобар, Бан Кулин I**).

¹³ **Ј. Калић, Борбе и тековине великог жупана Стефана Немање**, Историја српског народа, књ. I, Од најстаријих времена до маричке битке (1371), Београд 1981, 261-262. Prema zaključcima sabora u vezi s bogumilskom herezom rezerviran stav zauzeo je **Д. Богдановић, Старе српске биографије** (коментар), Београд 1986, 269-270. U vezi s kažnjavanjem heretika valja upozoriti da se u Bizantskom Carstvu još od vremena cara Aleksija I. Komnena za manihejce primjenjuju različite kazne, najčešće su tjelesne, zatim progon uz

Žitiju Stefana Nemanje nema čvrstu kronološku odrednicu, ali ga povjesničari datiraju vremenom nakon sabora koji je održan poslije bitke kod Pantina 1172. i dovode ga u vezu s tadašnjim političkim obračunom u zemlji¹⁴. Ti podatci su od vremena B. Petranovića i F. Račkog bili uočeni u historiografiji o Crkvi bosanskoj¹⁵, ali su poslije iz različitih razloga bili zanemarivani. Nama se čini da zajednički politički okvir u kome su se u drugoj polovici XII. st. našle balkanske zemlje za cara Emanuela I. Komnena kao i kronologija vijesti o širenju dualističkog krivovjerja na području njegove vlasti, svraćaju na to mišljenje našu pozornost. Ipak sve te poznate okolnosti mu ne rezerviraju isključivo mjesto u traženju odgovora na pitanje odakle se hereza proširila u Bosnu. I dalje u tom pogledu ostaje dovoljno prostora i za one krivovjerce koje je poslije prognao splitski nadbiskup Bernard iz Splita i Trogira. Iako se dualistička crkva u Dalmaciji (*ecclesia Dalmatiae*) spominje još 1167, a prvi neodređeni podatci o krivovjercima na istočnoj obali Jadrana su iz 1185. u zaključcima provincijalne sinode u Splitu. Vijesti o krivovjerju u dalmatinskim gradovima još nisu dokaz za tvrdnju da je između njih i onih koje samo nekoliko godina poslije spominje izvorna građa i na području bosanske države postojala izravna veza koja bi otkrila smjer njihova širenja. Da takvo objašnjenje crkvenih prilika u Bosni ne treba olako uzimati kao jedino moguće valja imati na umu činjenicu da tadašnja bosanska država nije dopirala do nadomak dalmatinskih gradova nego da ih je razdvajalo šire područje pod vlašću hrvatsko-ugarskog kralja.

Postave li se te vijesti u odgovarajući međuodnos tada bi jednaku obavještajnu vrijednost imali podatci iz 1167. i 1185. o postojanju krivovjerja u Dalmaciji kao i oni koji u istom smislu u Nemanjinoj biografiji spominju srednjovjekovnu srpsku državu. U takvim okolnostima vijesti o njegovoj protuheretičkoj akciji dobivaju na važnosti. S tim u vezi valja primijetiti da su kronološki starija svjedočanstva koja govore o herezi u Dalmaciji od nedatiranih navoda o hereticima u državi Nemanjića. Na toj razini njihova obavještajna vrijednost ograničena je samo na prostor uz koji su krivovjerci spomenuti, to jest neodređeno na područje Dalmacije i srpske države.

oduzimanje imovine, a rijetko spaljivanje. Dušanov Zakonik predviđao je žigosanje na licu i progon iz zemlje, na sličan način postupalo se u i Bugarskoj, **A. Solovjev**, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine V, Sarajevo 1953, 23 (dalje: **Solovjev**, *Svedočanstva*).

¹⁴ Opširnije o tom djelu usp. **Solovjev**, *Svedočanstva*, 15-24.

¹⁵ **Б. Петрановић**, *Богомили. Црква босанска и крѣстјани. Историчка расправа*. Задар 1867, 96; **F. Rački**, *Bogomili i Patareni*, Rad JAZU, Zagreb 1869, knj. 7, str. 126 (dalje: **Rački**, *Bogomili VII*); **Isti**, *Bogomili i Patareni*, Српска краљевска академија, Посебна издања LXXXVII, Друштвени и историјски списи, књ. 38, Београд 1931, 378); **Solovjev**, *Svedočanstva*, 23.

Registriranje krivovjerja u tim političkim okvirima dopušta širenje heretičkih ideja i učenja u nezahvaćena susjedna područja kako iz dalmatinskih gradova tako i iz srpske država. Raspoloživa izvorna građa takav tijek stvari izrijeckom ne spominje. Višu razinu naše obaviještenosti u tom pogledu pružaju vijesti koje izravno govore o progonima heretika iz srpske države za vrijeme Stefana Nemanje te o progonu patarena s područja Splita i Trogira. Kronološki gledano, starije su vijesti iz njegove biografije od onih koje govore o akciji splitskog nadbiskupa Bernarda. U obavještajnom pak smislu određenije su papine vijesti o Bernardovu progonu patarena, koji su utočište našli u Bosni. Taj događaj zbio se po svemu sudeći u toku 1200. kada se u Rimu već uvelike znalo za jačanje krivovjerja u Bosni, a papi su radi ispitivanja njihova učenja već bili upućeni neki za krivovjerje osumnjičeni Bosanci. Samo na papinim podacima o akciji splitskog nadbiskupa protiv patarena u dalmatinskim gradovima pod njegovom duhovnom vlašću ne može se objasniti pojava krivovjerja u Bosni koje je vremenski starije od spomenutog događaja, kako se to u historiografskoj literaturi i danas čini¹⁶.

Za zgusnute događaje o pojavi krivovjerja u Bosni u svega nekoliko godina važno je napomenuti da je nadbiskup prognao 1200. patarene iz dalmatinskih gradova pod svojom duhovnom vlašću, a da se 1203. legat Ivan de Casamaris na Bilinom Polju¹⁷ susreo s redovnicima osumnjičenim za herezu, koji su se nazivali krstjanima.

¹⁶ Ocjenu tih vijesti dao je J. Šidak, *Oko pitanja "crkve bosanske" i bogumilstva*, Historijski zbornik, Zagreb, 3(1950) 1/4, str. 321, 342 (dalje: Šidak, *Oko pitanja*); Isti, *Херетички покрет и одјек хуситизма на славенском Југу*, Зборник за друштвене науке Матице српске, св. 31, Нови Сад 1962, 6; Isti, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 18, 41, 276 (dalje: Šidak, *Studije*). Iako je Ćirković, *Bosanska crkva*, 200, ustvrdio da držeći se strogo onoga što nam izvori kažu moramo zaključiti kako je krivovjerje u Bosnu došlo iz primorja, on nije isključivao ni heretička strujanja s Istoka, Ćirković, *Die bosnische Kirche*, L' Oriente Cristiano nella storia della civiltà, Accademia nazionale dei Lincei, Atti dei Convegni CCCLXI, Quaderno 62, Roma 1964, 548 (dalje: Ćirković, *Bosnische Kirche*); Isti, *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: босанска црква*, Црногорска академија наука и умјетности, Гласник Одјелења друштвених наука, 9, Подгорица 1995, 9 (dalje: Ћирковић, *Дуалистичка хетеродоксија*); С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 217 (dalje: Ћирковић, *Работници*). U tom duhu piše Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, 31, 51; Isti, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 3.

¹⁷ U historiografiji se puno raspravljalo o mjestu održavanja sastanka papinskog legata Ivana de Casamarisa i predstavnika bosanskih redovnika. Mjesto se 1244. spominje među posjedima bosanskog biskupa i ležalo je u župi Brod, koja je obuhvaćala šire područje današnje Zenice. Prevladalo je mišljenje da je riječ o Bilinu Polju na području Zenice koje se nalazilo na lijevoj strani rijeke Bosne, uspr. В. Ћоровић, *Бан Кулин – расправа*, Годишњица Николе

Uz te poznate pojedinosti treba iznova naglasiti da je jedinstveni politički okvir, a on se na Balkanskom poluotoku velikim dijelom podudarao s područjem bizantske vlasti iz vremena cara Emanuela I. Komnena, pogodioao ne samo širenju pravovjernog kršćanstva koje je uživalo naklonost vlasti nego i strujanjima dualističkih ideja. O tim pojavama osobito se govori u izvorima nakon povlačenja bizantske vlasti iz tih krajeva, kad je Rimski kurija pristupila obnovi kršćanskog života po stegovnim i dogmatskim mjerilima crkve na Zapadu.

Da prisutnost bizantske vlasti na balkanskom području pod jurisdikcijom Rimske crkve nije ostala bez određenih učinaka koje je trebalo poslije ispravljati govori više papinskih pisama. Tako je pismom od 4. listopada 1180. papa Aleksandar III. obavještavao svećenstvo i puk u Dalmaciji i čitavoj Slavoniji da je onamo izaslao podđakona Tebalda kao svoga legata "da mjesto nas čupa i uništava, što treba uništiti i sadi što po Božjem nadahnuću treba zasaditi"¹⁸. Papa je tako u svoje planove uključio i područja Bosne i Zahumlja, iako ih poimence ne spominje. Obavještajnu prazninu u pogledu tih zemalja upotpunjuje prepiska koja je nastala u povodu navedene misije, a za nas su u tom smislu zanimljiva pisma, legatovo upućeno 1180. banu Kulinu¹⁹ i papino od 7. srpnja 1181. zahumskom knezu Miroslavu²⁰. Drugi važan događaj nakon povlačenja bizantske vlasti iz tih krajeva predstavlja održavanje lokalnih

Чупића XXXIV, Београд 1921, 22-23, билј. 2 (dalje: **Ђоровић**, *Бан Кулин*). Bez nove izvorne građe **M. Brković**, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Mostar 2002, 28, 87, pokušao je pobiti to mišljenje temeljeći svoje zaključke na lingvističkim razlozima te predložiti kao rješenje toponim Bolino poilo kraj Visokog.

¹⁸ "ut vice nostra euellat et destruat, que fuerint destruenda ac plantet, que domino viderit instruyente plantanda", **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 168. **D. Farlati**, *Illyricum sacrum*, III. *Ecclesiae Spalatensis olim Salonitana*, Venetiis 1765, 211 (dalje: **Farlati**, *Illyricum sacrum III*); **Wenzel**, *Codex Arpadianus VI*, 144115; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 114; **Ph. Jaffé**, *Regesta pontificum romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, t. II, Graz 1956², 364, br. 13694 (dalje: **Jaffé**, *Regesta pontificum romanorum II*); **K. Draganović**, *Katolička crkva u sredovječnoj Bosni*, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, knj. I, Sarajevo 1942, 720 (dalje: **Draganović**, *Katolička crkva*); tu misiju stavlja u kontekst crkvenog koncila u Lateranu iz 1179.

¹⁹ **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 168-169; **Farlati**, *Illyricum sacrum IV*, 44; **G. Fejér**, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. VII/1, Budae 1831, 174-175; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 114-115.

²⁰ **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 6; **Wenzel**, *Codex Arpadianus VI*, 143-144; **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 176; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 121-122; **Jaffé**, *Regesta pontificum romanorum II*, 417, br. 14408.

crkvenih sinoda poput one u Splitu 1185. na kojoj su osuđene sve krivovjerne sekte i njihovi sljedbenici koji napadaju Rimsku crkvu i njezin nauk²¹. Zaključci splitske sinode nadahnuti odlukama Trećeg Lateranskog koncila iz 1179. koji je izopćio sve krivovjerce, katare i patarene²², trebali su pridonijeti uključivanju kršćana Splitske nadbiskupije u vjerski život reformski orijentirane Zapadne crkve. Održavanje dijecezanskih sinoda radi uređivanja crkvenih poslova na istočnoj jadranskoj obali nastavljeno je i sljedećih godina²³. Iz tog vremena potječe i vijest da su neki lažni kršćani, Toljen Kačić i Zadrani Maldrug, uzurpirali zemljišni posjed zadarskih benediktinki u Suhovarama kraj Zadra²⁴.

Sljedeću fazu u tome čini prepoznavanje onih elemenata u vjerskom životu bosanskog stanovništva, koji ne pripadaju reformnom zapadnom kršćanstvu zbog čega su sumnjive pojave dolazile pod udar odlučnih nastupa crkvenih vlasti. Bosna očito to prepoznavanje u međuvremenu nije stigla sama provesti, pa je inicijativa u tom pogledu prešla na Rimsku kuriju koja je odlučila tješnje vezati uz Rim ne uopćeno tamošnju crkvenu organizaciju nego prije svega domaće redovnike koji su se nazivali krstjanima te njihove redovničke zajednice. Treba spomenuti da je sličnih pojava bilo i drugdje, pa tako i na području Splitske nadbiskupije u doba održavanja sinode 1185, kako se to vidi iz bule pape Urbana III. od 11. studenog 1186. kojom je potvrdio njezine zaključke, pa i članak o zabrani "conventicula, que fraternitates apelantur"²⁵.

²¹ "Ubi vero anathematizauimus omnes sectas hereticorum et eorum complices contra sacrosanctam romanam ecclesiam et eius doctrinam oblaterantes...", **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 192; usp. **Farlati**, *Illyricum sacrum III*, 213-214; **Katona**, *Historia critica IV*, 300-304; **Fejér**, *Codex diplomaticus II*, 220-224; **Wenzel**, *Codex Arpadianus VI*, 154-157; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 130-132.

²² "Quod haeretici, sicut Cattarii, sive alio nomine Paterini excommunicentur", **J. Mansi**, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, sv. XXII, Venetiis 1778, 456 (dalje: **Mansi**, *Sacrorum conciliorum XXII*); usp. također **Šanjek**, *Bosansko-humski krstjani*, 49, bilj. 32.

²³ Samo u toku 1199. u Dalmaciji je održano više takvih crkvenih sastanaka, usp. **Mansi**, *Sacrorum conciliorum XXII*, 699-708.

²⁴ **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 296-297; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 192-193. Opširnije je tu zgodu opisao **S. Antoljak**, "Heretici" u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolini. (*Prilog proučavanju povijesti patarenstva u Dalmaciji*), Radovi Centra JAZU u Zadru XXI, Zadar 1974, 10-11; **Isti**, *Hrvati u prošlosti. Izabrani radovi*, Split 1992, 288; usp. također **N. Klaić**, *Pokušaj formiranja komune*, u: Zadar u srednjem vijeku do 1409, Zadar 1976, 171; **Ćirković**, *Bosanska crkva*, 199-200.

²⁵ **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 203; usp. **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 138-139. **Farlati**, *Illyricum sacrum III*, 219-220; **Fejér**, *Codex diplomaticus II*, 225-228; **Wenzel**,

Čini se razložnim pretpostaviti da su u Bosni intenzivnije djelatnost razvili bazilijanci, redovnici istočnog obreda i cenobitskog načina života, koji su živjeli po *Pravilima sv. Bazilija Velikog*, što su uz određene razlike već zastupali neki povjesničari Crkve bosanske²⁶. Na tragu tih razmišljanja ustvrdio je A. Hoffer da je Crkva bosanska bila katolička zajednica s istočnim obredom²⁷. Slično je stajalište zastupao i J. Šidak koji je istaknuo kako je Crkva bosanska imala puno zajedničkih obilježja s Pravoslavnom crkvom te da je svojim naukom, a vjerojatno i obredima pripadala istočnoj crkvenoj kulturi, ali se od Istočne crkve razlikovala osobitim ustrojstvom i nepriznavanjem carigradskog patrijarha svojim vjerskim poglavarom²⁸. S punim se razlogom može tvrditi da su u drugoj polovici XII. st. u Bosnu i njezino susjedstvo, napose srpsku državu i primorske gradove, stale brže stizati različite ideje i njihovi nosioci s područja istočnog kršćanstva, a proces uključivanja vjernika s područja katoličke Bosanske biskupije (*ecclesiae bosnensis*) u crkveni život po zahtjevima zapadnog kršćanstva teкао je sporije nego u drugim krajevima. To je bilo toliko uočljivo da su vijesti o širenju dualističkog krivovjerja u zemlji bana Kulina primljene poput uznemirujućeg upozorenja.

Za bolje razumijevanje crkvenih prilika u tadašnjoj Bosni treba napomenuti da se u njoj razlikuju kršćani čijoj vjeri Rimska crkva i zainteresirani susjedi nisu nalazili nikakve zamjerke. Oni su bili organizirani u katoličku Bosansku biskupiju i činili su veliku većinu bosanskog stanovništva. Drugoj skupini pripadali su oni koje su suvremenici sumnjicali za pristajanje uz dualističko krivovjerje, a broj njihovih

Codex Arpadianus VI, 159-161; Jaffé, *Regesta pontificum romanorum II*, 507, no. 15690. U tim je "conventiculima" Kniewald, *Vjerodostojnost*, 119, vidio zajednice bilinopoljskih krstjana, a Šanjek, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 2, bilj. 3, zajednice laika.

²⁶ Važniji među njima su M. Orbini, B. Petranović, A. Hoffer, V. Glušac, M. Vego, M. Miletić, S. Ćirković. F. Rački je dvojio između njihove bazilijanske i benediktinske redovničke pripadnosti, a D. Dragojlović je u bosanskim krstjanima vidio izdanak istočnog monaštva. Osvrt na različita mišljenja o njihovu podrijetlu i redovništvu usp. Д. Драгојловић, *Крстјани и јеретичка Црква босанска*, Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 30, Београд 1987, 150-151 (dalje: Драгојловић, *Крстјани*).

²⁷ A. Hoffer, *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni*, Spomen-knjiga iz Bosne, Zagreb 1901, 79 (dalje: Hoffer, *Dva odlomka*).

²⁸ J. Šidak, *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca*. (Prilog rješenju t. zv. bogumilskog pitanja), Rad JAZU, Zagreb 1937, knj. 259, str. 116 (dalje: Šidak, *Problem*); usp. Isti, *Pravoslavni Istok i "Crkva bosanska"*, Savremenik, Zagreb, 27(1938) 9, str. 793; Isti, *Kopitarovo Bosansko evanđelje u sklopu pitanja "Crkve bosanske"*, Slovo, 4/5, Zagreb 1955, 54; Isti, *Studije*, 118.

sljedbenika procjenjivan je, ne bez preuveličavanja, na više od 10.000, kako je 1199. papi javio Vukan Nemanjić²⁹. Važno je naglasiti da je u to doba u Bosni djelovala katolička Bosanska biskupija sa svojim biskupima koji su, s iznimkom Danijela, određeni nosili narodna imena³⁰. Njezino djelovanje među tamošnjim pukom nezamislivo bi bilo bez odgovarajućeg katoličkog svećenstva o kome izvorna građa ništa ne govori. Potkraj XII. st. na tom području spominju se redovnici koji su se nazivali krstjanima, ali njihov odnos prema pravovjernom kršćanstvu nije potpuno jasan, a ne može im se pouzdano dokazati ni pripadnost zajednici osumnjičenoj za krivovjerje. Stoga ne malo zbunjuje i pada u oči da se baš oni, odnosno njihovi predstavnici pojavljuju kao sugovornici papinskog legata Ivana de Casamarisa na Bilinom Polju i uređuju svoj odnos s Rimom. Tom prilikom odrekli su se shizme i priznali su Rimsku crkvu za glavu čitavog kršćanstva te su obećali da će se ubuduće pridržavati normi u obredima, načinu života i ponašanja.

S obzirom na te činjenice istraživačima se kao iznimno važna nameću pitanja utvrđivanja odnosa između za herezu sumnjičenog dijela bosanskih podanika i redovnika koji su se nazivali krstjanima, zatim kakva je bila njihova uloga u katoličkoj Bosanskoj biskupiji, kao i u udaljavanju crkvenog života u Bosni od Rima. Na ta pitanja oskudna izvorna građa ne nudi potpun i nedvosmislen odgovor, što samo pridonosi neslaganjima među istraživačima. Nedoumice oko utvrđivanja identiteta krstjana Bilinopoljske izjave najcjelovitije je sažeo S. Ćirković ističući mogućnosti da se u njima vide: a) pripadnici zanemarene redovničke biskupije, b) redovnici koji su živjeli po pravilima i tradicijama istočnog monaštva, ili c) heretici, članovi već organizirane dualističke crkve u Bosni³¹. Iz legatova pisma koje je 10. lipnja 1203. upu-

²⁹ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 6; Katona, *Historia critica IV*, 578-579; Fejér, *Codex diplomaticus II*, 372-372; Kukuljević, *Codex diplomaticus II*, 215-216; Innocentii III *Opera omnia I*, 725-726; Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 334.

³⁰ Među bosanskim biskupima spominju se Vladislav (oko 1141), Milovan (oko 1151), Radogost (suvremenik pape Celestina III 1191-98), Dragonja (posvećen 1209), Vladimir (suvremenik dubrovačkog nadbiskupa Leonarda od oko 1203-20) i Bratoslav (posvećen prije 1252), usp. Hoffer, *Dva odlomka*, 71-73; Draganović, *Katolička crkva*, 752-753; Kniewald, *Vjerodostojnost*, 121; L. Petrović, "Kršćani bosanske crkve" (*Kršćani crkve bosanske*), *Dobri Pastir*, Sarajevo, 3(1953) 1/4, str. 88-92 (dalje: Petrović, "Kršćani"); Ćirković, *Bosanska crkva*, 200. O bosanskim biskupima Bratoslavu, Danijelu i Dragonji usp. priloge F. Šanjeka u: *Hrvatski biografski leksikon*, knj. 2, Zagreb 1989, 278-279; knj. 3, Zagreb 1993, 218-219, 571-572.

³¹ Ćirković, *Bosanska crkva*, 201-202; usp. o tome opširnije Isti, *Bosnische Kirche*, 548-551. Драгојловић, *Крстјани*, 58, vidio je u njima skupinu sličnu nekadašnjoj zajednici anahoreta u Istočnoj crkvi.

tio iz Ugarske papi Inocentu III. dalo bi se zaključiti kako su baš krstjani u njegovim očima bili predstavnici bosanskog krivovjerja o kome je svojedobno bila obaviještena Rimska kurija. Takav zaključak proistječe iz navoda u kome legat obavještava papu kako je uredio stvar s bivšim patarenima³². Što se tiče prepoznavanja krstjana kao patarena, valja primijetiti da je Casamaris svoj zaključak temeljio na iskustvima katoličkih teologa i hereziologa koje su stekli proučavajući krivovjerja u drugim sredinama.

Rezultati proučavanja dualističkog krivovjerja u Rimu te iskustvo koje su u radu stekli da mogu prepoznati heretike, ostavili su mnogo dublji trag u Bilinopoljskoj izjavi nego spoznaja o posebnostima bosanskih redovnika do koje je u susretu s njihovim predstavnicima došao legat Casamaris za svoga boravka u Bosni³³. Na to upućuje podatak iz pisma koje je 11. listopada 1200. papa uputio hrvatsko-ugarskom kralju Emeriku javljajući mu kako je saznao da je nedavno splitski nadbiskup Bernard protjerao iz Splita i Trogira velik broj *patarena* te da im je bosanski ban pružio utočište i zaštitu³⁴. Taj podatak je važan zbog toga što izravno svjedoči da su osumnjičeni za herezu potražili sklonište i našli zaštitu u Bosni. Zanimljivo je na ovom mjestu spomenuti da se, osim bosanskog bana, s pružanjem utočišta i zaštite protjeranim patarenima dovodi u vezu i tadašnji bosanski biskup Danijel, što je doprlo do pape koji je potom naredio splitskom nadbiskupu da te optužbe ispita³⁵. Važno je

³² "Tractato negotio illorum quondam Patarinorum in Bosna, sicut iam pridem scripsi sanctitati vestre", **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 19; **Assemani**, *Kalendarium V*, 64; **Raynaldus**, *Annales ecclesiastici I*, 150; **Katona**, *Historia critica IV*, 675-676; **Fejér**, *Codex diplomaticus II*, 409-410; **Innocentii III Opera omnia II**, 153; **Smičiklas**, *Codex diplomaticus III*, 36. Pismo je danas dostupno i u hrvatskom prijevodu, u kome se država bana Kulina naziva Kraljevstvom, a bivši patareni "nekim patarenima u Bosni", **Šanjek**, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 85.

³³ **Kniewald**, *Vjerodostojnost*, 127, je mišljenja da je Bilinopoljska izjava iz 1203. sastavljena baš za bosanske prilike.

³⁴ "Accepimus autem, quod cum nuper Venerabilis frater noster ... Spalatensis Archiepiscopus Patarenos non paucos de Spalatensi et Traguriensi Civitatibus effugasset, nobilis vir Culinus Banus Bossinus iniquitati eorum non solum tutum latibulum, sed et presidium contulit manifestum", **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 12; **Raynaldus**, *Annales ecclesiastici I*, 92; **Farlati**, *Illyricum sacrum IV*, 45; **Katona**, *Historia critica IV*, 604; **Fejér**, *Codex diplomaticus II*, 379-380; **Innocentii III Opera omnia I**, 872; **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 350-352; Skraćeno papino pismo u hrvatskom prijevodu objavio je **Šanjek**, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 73.

³⁵ **Farlati**, *Illyricum sacrum IV*, 45-46; **Katona**, *Historia critica IV*, 606. O biskupu Danijelu više govore **E. Gašić**, *Brevis conspectus historicus dioecesium bosnensis-diacovensis et*

istaknuti da heretici nadbiskupovim nastupom nisu bili uništeni jer se oko 1220. spominju u ispravi kojom je kralj Andrija II. zaprijetio Kačićima ako sa svog područja ne protjeraju gusare i patarene³⁶. Samo na temelju tog podatka ne bi se mogla isključivom nametati teza da se krivovjerje u Bosnu proširilo iz dalmatinskih gradova, jer kronologija poznatih vijesti o tome neprijeporno potvrđuje da je u Bosni prije progona patarena iz Splita i Trogira već bilo nemalo kršćana zahvaćenih krivovjerjem. U kronologiji pojave krivovjerja u Bosni važno mjesto ima činjenica da se papinski legat na Bilinu Polju 1203. sastao s priorima onih koji su se nazivali krstjanima, a ne patarenima, koje je prognao splitski nadbiskup. Osim toga, od te njegove akcije iz 1200. do 8. travnja 1203, kad se legat Casamaris susreo s krstjanima na Bilinu Polju teško bi bilo objasniti krupan preobražaj patarena u krstjane. Tadašnji krstjani bili su organizirani u redovničke zajednice. Za protjerane dalmatinske heretike ne bi se moglo tvrditi da su do tada u Bosnu uspjeli prenijeti organizaciju svoje *ecclesiae Dalmatiae*, poznate još od 1167. i dati joj ime *ecclesia Sclavoniae*. Budući da nema drugih izravnih podataka o širenju dualističkog krivovjerja na okolna područja, i da nisu poznati protuheretički nastupi svjetovne i crkvene vlasti u Bosni susjednim krajevima, osim u državi Stefana Nemanje, povjesničari će s tom činjenicom u budućim istraživanjima morati ozbiljnije računati. Razmišljanju u tom smislu snažnu podlogu pruža tvrdnja Raynera Sacconija po kojoj katarska ili patarenska sljedba potječe iz Bugarske i Drogometije te da se odatle proširila na Zapad³⁷, a nije nevažno spomenuti da se krivovjerje južnofrancuskih katara nazivalo *Bulgarorum haeresis*³⁸.

S obzirom na našu temu manje je važno samo ime koje su katolički suvremenici davali prvim bosanskim hereticima, jer nijedno od njih ne poriče njihov dualisti-

sirmiensis, Essekini 1944, 11 i F. Šanjek (F. Šk), *Danijel*, Hrvatski biografski leksikon, 3, Zagreb 1993, 218-219.

³⁶ Smičiklas, *Codex diplomaticus III*, 187-188. Na važnost tog dokumenta zbog upotrebe patarenskog imena upozorio je Ćirković, *Bosanska crkva*, 200, bilj. 12.

³⁷ Nabrajajući šesnaest katarskih crkava Sacconi na kraju spominje "ecclesiam burgarie" i "ecclesiam Dugmuthie" te zaključuje: "Et omnes habuerunt originem a duabus ultimis", Šanjek, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 132-133; usp. Rački, *Bogomili VII*, 92, 104; Kniewald, *Vjerodostojnost*, 187, 191, 214, 261, 269. Protivno tome, tvrdio je Ć. Truhelka, *Testamenat gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 23(1911) 3, str. 368; Isti, *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, u: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, knj. I, Sarajevo 1942, 767, po kome Crkva bosanska nije imala nikakve organske veze s bugarskim bogumilstvom.

³⁸ Rački, *Bogomili VII*, 106 i bilj. 1. Opširnije u upotrebi tog naziva usp. Д. Ангелов, *Богумилството в България*, София 1969, 462-463 (dalje: Ангелов, *Богумилството*).

čki karakter niti jasno utvrđuje njihovu vezu s nekim od poznatih dualističkih pokreta toga doba. Suvremenicima je bilo jasno da je nova hereza koja se širila u to doba bila u stvari stara te da su sve dualističke crkve toga doba na Istoku i Zapadu imale iste korijene, ali različita imena, poput *katara* ili *patarena* te su ona poprimila sinonimno, a ne razlikovno značenje. Prema tome, u nazivima za dualističke heretike u različitim krajevima više je dolazio do izražaja običaj sredine da ih se tako naziva nego stvarne razlike po kojima bi se odvajali jedni od drugih. To isto vrijedilo je i za bosanske heretike, koje je Vukan u svom pismu općenito nazivao krivovjercima, a papa u svojim pismima govori o patarenima misleći na prognanike iz Dalmacije i hereticima u samoj Bosni koji su po njemu slijedili osuđenu katarsku herezu. Poslije su u upotrebu ušli i neki drugi nazivi³⁹. To je bilo potpuno u skladu s praksom u Zapadnoj i Istočnoj crkvi čiji su hereziolozi pri susretima s pristašama novih dualističkih pokreta nastojali njihovo učenje dovesti u vezu s nekim od ranije poznatih likova iz povijesti hereza u ranom kršćanstvu, pa su u tom smislu spominjani Arije, Nestorije te Mani, po kome su, osobito u krilu Rimske crkve, srednjovjekovni dualisti rado poistovjećivani s manihejcima, odnosno u tumačenjima istraživača nazivani su neomanihejcima, iako njihov odnos nije pouzdano potkrijepljen.

U vezi s pojavom i širenjem dualističkog krivovjerja u državi bana Kulina potkraj XII. i na početku XIII. st., jedno od ključnih pitanje oko koga se koncentriraju sva objašnjenja i vežu zablude, tiče se utvrđivanja odnosa između bosanskih redovnika koji su sebe nazivali *krstjanima*, pravovjerne većine svećenstva i puka organiziranog u katoličku Bosansku biskupiju i onih bosanskih podanika osumnjičenih za dualističko krivovjerje. Tim se pitanjima u postojećoj historiografskoj literaturi nije pristupalo na taj se način niti su poznati događaji iz tog tematsko-kronološkog okvira u tom svjetlu objašnjavani. Najčešće se u *krstjanima Bilinopoljske izjave* vidjelo *krstjane* Crkve bosanske kakve poznaju domaći i strani izvori XIV. i XV. st. kada su imali svoju crkvenu organizaciju, poglavare, hijerarhiju i redovnike, odnosno svećenstvo te uživali zamjetan autoritet i velik moralni ugled u bosanskoj državi i društvu.

Olako se zaboravljalo da svaki spomen krivovjerja u državi bosanskog vladara ne može biti dokaz o postojanju organizacije poznate od dvadesetih godina XIV. st. kao Crkva bosanska. Stoga je neophodno u vijestima o širenju dualističkog krivovjerja u Bosnu i događajima na koje se one odnose prepoznati nadolazeće promjene i njihove nosioce na početku njihove djelatnosti, a raspoloživa izvorna svjedočanstva upravo o tome i govore. O tome je osobito važno voditi računa ima li se na umu či-

³⁹ Opširnije o nekim od učestalijih naziva za pripadnike Crkve bosanske usp. P. Čošković, *Bosanski krstjani u očima svojih kršćanskih suvremenika*, Nastava povijesti, Zagreb 1988, 3/4, str. 183-191.

njenica da na području države bana Kulina nije bilo ishodište srednjovjekovnog dualističkog pokreta poznatog na širem evropskom prostoru, nego se ono tu pojavilo potkraj XII. st., a svoje je korijene imalo u nekoj od tada poznatih dualističkih crkava. I dalje, međutim, ostaje otvoreno pitanje koje su tradicije i utjecaji prevladavali u početcima hereze u Bosni, jer poznati podatci o tome upućuju na zajedničku dualističku baštinu koja je u zemlju dospjela iz različitih sredina kao posljedica mirnodopskih idejnih strujanja i nasilnih mjera državnih i crkvenih vlasti. U svakom slučaju svijest o tome da su heretici u Bosnu došli sa strane očuvala se dugo kod suvremenika i našla je svoga izraza u *Raspravi između rimokatolika i bosanskog patarena* u kojoj katolički polemičar spočitava svom zamišljenom sugovorniku da sav svijet zna da su Bosanci koji su vas primili u vama primili otpadnike⁴⁰.

Iz izvora koji su prethodili izjavi krstjana od 8. travnja 1203. jasno se uočava da je potkraj XII. st. u Bosni već postojala skupina koja je u više navrata sumnjičena za dualističko krivovjerje te da je istodobno u tim krajevima djelovala Katolička crkva organizirana u Bosansku biskupiju. Poruke spomenutih isprava ne sugeriraju postojanje nikakve druge, paralelne ili antagonističke crkvene organizacije kojoj bi eventualno pripadali redovnici koji su se nazivali krstjanima. U Bosni je tada postojala samo jedna crkvena organizacija, katolička *ecclesia bosnensis* na čelu s biskupom narodnog imena⁴¹. Njihove organizacije imale su tada status zajednica s redovničkim

⁴⁰ "De bosnensibus autem, qui vos receperunt apparet toti mundo, quod apostatas receperunt", F. Rački, *Prilozi za povjest bosanskih Patarena*, Starine JAZU I, Zagreb 1869, 115 (dalje: Rački, *Prilozi*). Novo izdanje *Rasprave između rimokatolika i bosanskog patarena*, koje autorstvo pripisuje Pavlu Dalmatincu, objavio je na latinskom jeziku i u hrvatskom prijevodu F. Šanjek, *Pavao Dalmatinac (1170/75.-1255.): Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena*, Starine HAZU, 61, Zagreb 2000, 62-63; Isti, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 180-181.

⁴¹ Šidak, *Oko pitanja*, 318; Isti, *Studije*, 15. Protivno tome V. Ћоровић, *Хисторија Босне*, књ. 1, СКА. Посебна издања, књ. СХХІХ, Друштвени и историски списи, књ. 53, Београд 1940, 185 (dalje: Ћоровић, *Хисторија Босне*) pretpostavlja da je na početku XIII. st. u Bosni uz Katoličku crkvu postojala i neka "narodna crkva". S. Tomić (Atom) pravi Razliku između "pravoslavne crkve bosanske" i "bogumilske sekte na čelu s Rastudijem, pokušavao je podvući С. Томић, (pseudonim Атом), *Каква је била средњевјековна "црква босанска" - "вјера босанска"*, Босанска вила, Сарајево, 9(1894) 23/24, str. 361-362. J. V. A. Fine, *Zaključci mojih poslednjih istraživanja o pitanju Bosanske crkve*, Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања, МАНУ-САНУ-АНУ БиХ, Скопје 1982, 130; Isti, *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*, New York – London 1975, 128-134 (dalje: Fine, *Bosnian Church*) zastupao je mišljenje da je u Bosni na početku XIII. st. djelovala katolička crkva bosanska, a da su se poslije na tom području nastala dva

obilježjem, ali ne i crkvenu posebnost. Treba, međutim, naglasiti da baš njihovi izabrani priori uređuju na Bilinom Polju kraj rijeke Bosne odnose s legatom rimskog pape, kako sami izjavljuju, jer su zbog shizme došli na zao glas. Iako je to bila glavna zamjerka, uz neke druge koje su se ticale crkvene discipline, pa i veza s hereticima, Casamaris je poslije ustvrdio da je uređio odnose s bivšim patarenima.

U vezi s tim nameće na se pitanje što se stvarno događalo na Bilinom Polju? Sadržaj Bilinopoljske izjave i obveze koje su krstjani preuzeli, na jednoj te poistovjećivanje krstjana s patarenima, na drugoj strani kao da pobuđuju sumnju u iskrene namjere obiju strana. Odričući se krivovjerja predstavnici krstjana svu težinu svog zastranjivanja prebacuju na shizmu kao razlog zbog kojega su bili ozloglašeni, a u dogmatskom pogledu ništa nije bilo problematično niti se što od njih tražilo da moraju ispraviti. Taj najveći problem koji je stajao između njih i Rima oni su spremno riješili priznavanjem Rimske crkve kao glave svega crkvenog jedinstva. Imajući u vidu Casamarisovu naknadnu izjavu o bivšim patarenima, čini se da on ipak nije mislio samo na shizmu nego na dualističke krivovjerce zbog kojih je i došao u Bosnu. Samo ime kojim ih on zove jasno stavljaju do znanja da je on mislio na one heretike, patarene koje je prognao splitski nadbiskup Bernard, a koji su se sklonili u Bosnu i našli zaštitu u bana Kulina. Zašto ban Kulin nije omogućio Ivanu de Casamarisu susret s tim za patarensku herezu optuženim prognanicima iz dalmatinskih gradova, ostaje nejasno. Umjesto njih, ban je legatu doveo predstavnike redovnika koji su se zvali krstjanima, s kojima je on bio u dobrim odnosima, da urede svoje odnose s Rimom. Iz konkretnih primjedbi i obećanja vidljivo je da njima nije na teret stavljano dogmatsko zastranjivanje te u tom smislu oni nisu ni davali nikakva obećanja, a s herezom su došli u dodir primanjem u svoje zajednice pojedinaca zahvaćenih dualističkim idejama. Tu jedinu vezu s krivovjerjem obećaju prekinuti.

Za našu temu legatova primjedba o obavljanju posla s bivšim patarenima važna je osobito stoga što potvrđuje da je papinski legat pojavu krivovjerja u Bosni dovođio u izravnu vezu s redovničkim zajednicama koje su djelovale na području Bosanske biskupije, više u smislu da su je posredovali nego da su joj pripadali i da su je širili⁴². Spominjanje njihova redovničkog poglavara koji se u ispravi naziva meštrom, odnosno magistrom upućuje na zaključak da se oni ne mogu izjednačiti s tadašnjim katoličkom Bosanskom biskupijom kojom je upravljao biskup, ali su bili dio svećenstva koje je djelovalo na njezinu području.

zastranjena pokreta, od kojih jedan naziva Bosanskom crkvom, a drugi bi činili malobrojni dualistički heretici. Mišljenje o dvije crkve u Bosni zastupa i Милобар, *Бан Кулин II*, str. 524.

Tragom tih zapažanja može se s razlogom predbaciti D. Kniewaldu što je na temelju Bilinopoljske izjave zaključio da je tada u Bosni već postojala posebna crkva organizacija koja se naukom razlikovala od Katoličke crkve, što ga je navelo da ustvrdi da je već tada postojala Crkva bosanska koja je kao neomanihejska sljedba bila slična srednjovjekovnim dualističkim crkvama na Zapadu poznatim pod katarskim i patarenskim imenom⁴³. Budući da nema povijesnog kontinuiteta između starog manihejstva i srednjovjekovnih kršćanskih zabluda dualističke naravi, danas se u historiografskoj literaturi uglavnom odbacuje naziv *neomanijestvo* i traga se za novim imenom koje bi obuhvatilo sve srednjovjekovne hereze i njihove sljedbenike. S tim u vezi razložno zaključuje A. Matanić da se, dok se ne pronađu relevantni dokazi, ne može govoriti o vezama između bosanskih krstjana i starih manihejaca na području rimske Dalmacije niti se bosanski krstjani mogu ubrajati u manihejce, odnosno neomanihejce⁴⁴. Danas u historiografiji prevladava mišljenje da Crkvu bosansku i njezine korijenje od kraja XII. st. valja proučavati u sklopu dualističkih pokreta, ali nema opravdanih razloga za njezino stapanje s istočnim ili zapadnim dualističkim pokretima poznatim pod imenima bogumila, patarena i katara⁴⁵.

Oskudnost izvorne građe i nepoznavanje prilika u bosanskoj državi na prijelomu XII. u XIII. st. otežavaju traženje odgovora na pitanje kakav je doista bio odnos između redovnika koji su se nazivali krstjanima na jednoj, mnoštva većeg od 10.000 za herezu sumnjičenih banovih podanika na drugoj i pravovjerne katoličke većine na trećoj strani. Ukoliko banova izjava nije nastala iz potrebe da se opravdava pred papom, odnosi su, kako se čini, bili više nego dobri. Dogmatska strana problema nije dopirala do običnih vjernika niti su je oni mogli razumjeti. Polazeći od pretpostavke da je odnos bana Kulina prema Rimskoj kuriji bio iskren kao i njegova želja da mu podanici žive u skladu s propisima Rimske crkve, tada se njegovo prepuštanje utvrđivanja njihova pravovjerja papi i njegovim učenim teolozima doista može shvati-

⁴² Protivno njemu, sedamdesetak godina poslije, fra Anselmo iz Aleksandrije je širenje krivovjerja tad jedino još aktivnog u Bosni, pripisivao trgovcima koji su odlazili u Carigrad radi trgovine i ondje su potpali pod utjecaj hereze koju su po povratku u svoju zemlju stali propovijedati, a izabrali su sebi i biskupa, usp. A. Dondaine, *La hiérarchie cathare en Italie*, Archivum fratrum praedicatorum XX, Romae 1950, 308 (dalje: Dondaine, *Hiérarchie II*); Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, 36, bilj. 13; Isti, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 136; Драгојловић, *Крстјани*, 48..

⁴³ Taj stav autor je ponavljao više puta Kniewald, *Vjerodostojnost*, 122, 126, 156, 181, 244-245, 269, 271.

⁴⁴ Opširnije o tome pisao je Matanić, *Pitanje*, 143-156.

⁴⁵ Ćirković, *Bosanska crkva*, 197.

ti da i on sam nije mogao razlikovati pravovjerje od krivovjerja⁴⁶, jer je protjeranim patarenima iz Splita i Trogira dao ne samo sigurno sklonište nego i javnu pomoć. Ili možda ipak ima mjesta sumnji i pitanju nije li ipak po srijedi s nečije strane "hotimičan" nesporazum, jer je ban pravim katolicima držao redovnike koje je i sam nazivao krstjanima⁴⁷, a krugovi koji su pripisivali banu sklonost hereticima njegov vrlo sustrjeljiv odnos prema krstjanima dovodili u vezu s prognanim patarenima. Kad je na to bio upozoren ban se opravdavao da je vjerovao kako su njegovi podanici pravovjerni u duhu učenja Rimske crkve i pokazao se pripravnim poslati neke od osumnjičenih u Rim da papa ispita njihovu vjeru i življenje, te da se učvrste u dobru ako su u pravu, ili poprave ako su zapali u zabludu⁴⁸. U svakom slučaju, ban je u sređivanju crkvenih odnosa s Rimom u prvi plan i dalje stavljao redovnike – krstjane, a papinski povjerenici dualističke heretike, prvo patarene, a potom osuđene katare.

Da je sva pozornost bila usmjerena na redovnike koji su se nazivali krstjanima govori i činjenica da su baš oni na sebe preuzeli odgovornost da uredi odnose s papinskim legatom te da je on, imajući njih na umu, izjavio poslije da je uredio stvar s bivšim patarenima. S njihovom patarenskom pripadnošću računalo se u Rimu prije nego što ih je Casamaris u Bosni upoznao, ispitao i s njima utanačio sporazum. U tom ozračju isprava je interpretiran i u historiografskoj literaturi, iako ona svojim sadržajem ne pruža podlogu za tvrdnje o dogmatskim stvarima i zamjerkama nego izrazito govori o stegovnim i organizacijskim postupcima koji se između dviju strana uređuju za budućnost. Izostanak dogmatskih pitanja u toj ispravi tumačen je taktičnošću papinskoga legata⁴⁹.

⁴⁶ **Поровић**, *Бан Кулин*, 22, misli da ban Kulin tu nije bio iskren prema papi.

⁴⁷ "et perversitati eorundem terram suam et se ipsum exponens ipsos pro catholicis, immo ultra catholicos honoravit, vocans eos autonomasice (!) christianos", **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 351.

⁴⁸ "Ipse vero semetipsum excusans respondit, quod eos non hereticos, sed catholicos esse credebat, paratus quosdam eorum pro omnibus ad sedem apostolicam destinare, ut fidem et conversationem suam nobis exponerent, quatinus nostro iudicio vel confirmarentur in bono, vel revocarentur a malo, cum apostolice sedis doctrinam velint inviolabiliter observare". **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 15; **Innocentii III Opera omnia I**, 1107-1108; **Wenzel**, *Codex Arpadianus VI*, 225-227; **Smičiklas**, *Codex diplomaticus III*, 14-15. **Šanjek**, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 74-77, objavljuje papino pismo na latinskom i u hrvatskom prijevodu.

⁴⁹ **Kniewald**, *Vjerodostojnost*, 129-130.

II. Kritička analiza

Kniewald je u objašnjavanju izjave krstjana na Bilinu Polju 1203. pošao od uvjerenja da su krstjani koji se u njoj spominju po svemu istovjetni krstjanima o kojima govore bosanski i dubrovački izvori XIV. i XV. st. Prihvativši to poistovjećivanje sljedeći logičan korak bilo je pomicanje vremena postanka Crkve bosanske kao institucije. Kako je ona bila dualistička, točnije za njega neomanihejska, vidio je njezino postojanje i na prijelomu XII. u XIII. st. Nije mu pri tom smetalo što za takvo mišljenje nije imao uporišta u izvornoj građi koja u to doba ne govori o postojanju crkvene organizacije u Bosni. Tek Petar, prior dominikanskog samostana u Bodrogu piše prije 1259. da je područje Bosne i Dalmacije bilo obuhvaćeno jedinstvenom crkvenom organizacijom koju ne naziva bosanskim imenom nego općim slavenskim *ecclesia Slavoniae*⁵⁰. Potrebno je stoga naglasiti da svaki spomen *ecclesiae Slavoniae* u izvornoj građi o dualističkom pokretu nije dokaz o postojanju Crkve bosanske. Tako ni podatci o katarskim biskupima Kalojanu iz Mantove i Nikoli iz Vicenze da su primili biskupski red iz Slavonije⁵¹, vremenski najbliži tim događajima, teško da se mogu odnositi na Bosnu. Veza s Bosnom bila je uspostavljena protuheretičkim nastupom splitskog nadbiskupa Bernarda, ali vijesti o tome ne potvrđuju da je tim činom *ecclesia Dalmatiae* bila premještena u zemlju bana Kulina. Uostalom i suvremenici čijim se podacima služimo ustručavaju se to ustvrditi, nazivajući nastalu promjenu općim slavenskim imenom *ecclesia Sclavoniae*. Polazeći od svog uvjerenja o postojanju neomanihejske Crkve bosanske Kniewald je sebi postavio zadatak da u toj vrijednoj ispravi otkrije podatke na temelju kojih bi rekonstruirao njezino dualističko učenje. S obzirom na činjenicu da sama isprava ne sadrži nikakve navode o nauku krstjana nego tek vijesti koje se tiču crkvene discipline, shizme i obveza koje se odnose na vanjštinu života bosanskih redovnika u namjeri da se oni organiziraju po uzoru na redovničke zajednice na Zapadu, Pri analizi spomenutog izvora on je primijenio problematičnu metodu inverzije teksta što mu je omogućilo da izvodi zaključke o suprotnoj praksi krstjana u odnosu na diplomatske formulacije i stvarne zamjerke koje su im u pojedinim stvarima upućivane. Neobičan postupak omo-

⁵⁰ "Item in Bosnia et Dalmacia, que apud eos ecclesia Slavoniae nuncupatur, missi sunt etiam fratres ad hereticos", Šanjek, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 134. U vezi s tim podatkom usporedi mišljenja J. Šidaka, "Ecclesia Slavoniae" i misija dominikanaca u Bosni, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu III, Zagreb 1955, 13; Isti, *Studije*, 179; Ćirković, *Bosnische Kirche*, 554, bilj. 17; Isti, *Bosanska crkva*, 199.

⁵¹ "Caloianes episcopus de mantua; et habet ordinem de sclavania... Nicola de vicencia, episcopus de sclavinia", A. Dondaine, *La hiérarchie cathare en Italie*, Archivum fratrum praedicatorum XIX, Roma 1949, 312; Šanjek, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 128-129.

gućio mu je da iz teksta u kome se krivovjerje izrijeком ne spominje iskonstruirana dualističku konfesiju, a rezultate primijeni na Crkvu bosansku. To ga ipak nije oslobodio opasnosti od zabluda kojima je u radu bio izložen. Za razumijevanje Bilinopoljske izjave mora se uzeti u obzir činjenica da je ona nastala nakon sastanka legata Ivana de Casamarisa i priora bosanskih redovnika, krstjana te da je isprava imala normativan karakter. Njome je utvrđeno stanje kakvo bi se moralo uspostaviti, ali iz njezina sadržaja ne slijedi da su praksa i prilike bile suprotne posvuda na terenu. Kada bi se izjavi krstjana iz 1203. pristupalo na taj način ne bi se mogli izbjeći proturječni zaključci⁵².

Svoja zapažanja o toj ispravi, koja, usput budi rečeno, potječu od domaćih krstjana, a ne od Bernardovih prognanika, Kniewald je uobličio u sedamnaest tematskih cjelina nastojeći u svakoj utvrditi na koju problematiku aludira papinski legat. Na temelju zaziva: *In nomine dei eterni creatoris omnium et humani generis redemptoris* zaključio je Kniewald da su bilinopoljski krstjani tvrdili da vječni Bog nije tvorac svega i otkupitelj ljudskoga roda⁵³. Navedeni zaziv ne nudi zaključak koji izvodi autor. U njemu se ne zrcali "majstorsko djelo legatove diplomatske vještine"⁵⁴, nego formula pri sastavljanju javne isprave. Kada bismo odnekuda pouzdano znali da su tadašnji krstjani doista učili i vjerovali protivno navedenom, to ne bi bilo problematizirano na početku isprave, u zazivu, nego u dijelu u kome su izložena i ostala sporna pitanja koja su ispravom riješena. Invokacija (*invocatio*) predstavlja obilježje kancelarije u kojoj je neka isprava nastala. Doista, u čitavoj ispravi njihovom krivovjerju daje se skroman prostor. Oni su jamčili u ime sviju koji pripadaju njihovoj zajednici i iz njihovih su hiža (*loca*) sa svom imovinom i stvarima da nikada ubuduće neće slijediti opačinu krivovjerstva⁵⁵, koje se nije sastojalo u krivom naučavanju nego u stegovnim i organizacijskim propustima. Zazivom, odnosno invokacijom Bilinopoljske izjave ne može se valjano potkrijepiti tvrdnja da su se predstavnici krstjana pred Casamarisom tom "uvodnom formulom odrekli doketizma"⁵⁶.

⁵² Na to je upozorio Čirković, *Bosanska crkva*, 202.

⁵³ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 127, 191. Do gotovo istovjetnog zaključka došao je i Милобар, *Бан Кулин II*, 512.

⁵⁴ Usp. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 129-130; Solovjev, *Svedočanstva*, 42.

⁵⁵ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 20; Fejér, *Codex diplomaticus II*, 405-408; Farlati, *Illyricum sacrum IV*, 46; Innocentii III *Opera omnia II*, 154-155; Smičiklas, *Codex diplomaticus III*, 24-25. Protivno mišljenje zastupao je Petrović, "Kršćani", 182, koji kaže da Bilinopoljska izjava iz 1203. nije sadržavala ništa heretičnoga nego samo neke manjkavosti koje su se ticale crkvene stege.

⁵⁶ Na to se pitanje Kniewald, *Vjerodostojnost*, 219, 246-247, 270, osvrće u više navrata. Prije njega do istog zaključka došao je Милобар, *Бан Кулин II*, 512.

Tek kada je posao potpuno bio dovršen, legat je iznio svoj stav o krstjanima s kojima se sastao nazvavši ih bivšim patarenima (*quondam patarinorum in Bosna*), a trajnost svoga uspjeha dovodio je u vezu s osnivanjem novih biskupija i postavljanjem stranca latinskog obreda za bosanskog biskupa, što je savjetovao papi⁵⁷.

Papinski legat je pred sobom imao priore onih ljudi koji su se u Bosni nazivali krstjanima, koji su kao predstavnici bili izabrani u ime svih. A oni sami izjavljuju da su osobito bili ozloglašeni zbog shizme i nepriznavanja Rimske crkve za glavu čitavog crkvenog jedinstva. To je sasvim određena zamjerka koja im je upućivana te ona omeđuje glavno područje u kome je trebalo urediti odnos krstjana s Rimom, a rješenje se svelo na njihovu izjavu kojom se odriču shizme i priznaju Rimsku crkvu, našu majku, za glavu čitavog kršćanstva. Iz stilizacije same isprave proizlazi da su krstjani bili i ostali dio kršćanske zajednice, sada opet združeni s Rimskom crkvom. Shizma zbog koje im je prigovoreno nije bila nepremostiv problem, jer su se njihovi predstavnici nje lako odrekli. Podatak o shizmatičnosti krstjana aktualizirao je poslije u historiografskoj literaturi pitanje njihova podrijetla, odnosno redovničke pripadnosti, ali do jedinstvenog odgovora se još nije stiglo. Ipak, može se reći da prevladava mišljenje da ih se može povezivati s istočnim monaštvom te su uglavnom poistovjećivani s bazilijancima⁵⁸, rjeđe sa zapadnim benediktincima⁵⁹ i hrvatskim glagoljašima⁶⁰. U prilog njihova istočnog podrijetla navode se podatci o raširenosti istočnog liturgijskog obreda na području srednjovjekovne bosanske države, o čemu je svjedočanstvo ostavio irski franjevac Šimun Šimuov (Symeon Semeonis) koji je 1323. boravio u Dubrovniku⁶¹, te tvrdnja Petra Ranzanusa po kojoj bosanski

⁵⁷ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 19; Raynaldus, *Annales ecclesiastici I*, 150; Katona, *Historia critica IV*, 675-676; Fejér, *Codex diplomaticus II*, 409-410; Innocentii III *Opera omnia II*, 153; Smičiklas, *Codex diplomaticus III*, 36; usp. Šidak, *Problem*, 105.

⁵⁸ Najdetajnije je tu problematiku proučavala M. Miletić, *I "krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, *Orientalia christiana analecta* 149, Roma 1957, 49-66, 179-18 (dalje: Miletić, *"Krstjani" di Bosnia*). Na njezine rezultate osvrnuo se primjedbom S. Ćirković, koji je upozorio da je ona zaobilazila konkretna obećanja krstjana, koja odaju dualistički karakter, te da je isticala samo one elemente u izjavi koji pokazuju da je riječ o redovnicima bazilijancima, usp. Пирковић, *Дуалистичка хетеродоксија*, str. 10, bilj. 8; Исти, *Работници*, 217, bilj. 8. Nije nevažno ovdje spomenuti da do početka XVIII. st. ima vijesti o djelovanju bazilijanaca na području Trebinjske biskupije, B. S. Pandžić, *Acta Franciscana Hercegovine*, II, Mostar-Zagreb 2003, 44, 85.

⁵⁹ Petrović, *"Kršćani"*, 149, 171, 181. Na povezivanje krstjana s benediktincima osvrnuo se Šidak, *Oko pitanja*, 326, 328; Isti, *Studije*, 24, 26.

⁶⁰ Милобар, *Бан Кулин II*, 514.

⁶¹ M. Rešetar, *Početak kovaña dubrovačkoga novca*, Rad JAZU, Zagreb 1939, knj. 266, str.

puk štuje Krista po obredu Istočne crkve⁶². Protivno tome, bilo je i onih koji su isticali da ima više razloga za tvrdnju kako je u tadašnjoj Bosni bio na snazi obred Rimske crkve⁶³.

Važno mjesto u izjavi krstjana iz 1203. pripada onom njezinom dijelu u kome se kaže da je papinski legat imao pred sobom "priere onih ljudi koji su se na području Bosne dosad na poseban način nazivali kršćanskim imenom", to jest krstjanima. Taj naziv nije nepoznat u istočnom monaštvu, a spominje ga i Bazilije Veliki u svojim redovničkim Pravilima⁶⁴. Tim nazivom u XII. st. u *Životopisu sv. Metodija* zove se redovnik⁶⁵. Poslije, u doba velikih kriza kroz koje je kršćanstvo prolazilo, pravovjerna je crkva proglašavala krivovjercima sve one koji su dolazili u suprotnost s njezinim naukom, iako su i osuđivani za herezu duboko vjerovali da slijede Kristovo učenje u obliku u kome ga je on sam propovijedao, nijedna se strana nije odričala kršćanskog imena. Tako je ono postalo osobito omiljeno kod dualističkih heretika u Maloj Aziji, Bugarskoj, Italiji i južnoj Francuskoj⁶⁶. Vidjeli smo da su se kršćanima, dotično tadašnjem izgovoru, krstjanima, nazivali i bosanski redovnici Bilinopoljske izjave, označivši tu praksu povlasticom. To ime, međutim, nisu više mogli zadržati, iako je ono imalo dugu tradiciju u pravovjernom monaštvu. Objašnjenje je izgledalo razumno, a svodilo se na to da su bosanski redovnici rezerviranjem kršćanskog imena, to jest naziva krstjani, samo za sebe, time činili nepravdu drugim kršćanima. Imajući u vidu da su legatovi sugovornici bili bosanski redovnici, tada pod drugim kršćanima treba podrazumijevati obične vjernike, koji su također kršća-

165 (dalje: **Rešetar**, *Početak kovaña*); usp. **Fine**, *Bosnian Church*, 169; **J. Šidak**, "L' Eglise de Bosnie" au Moyen Age, *Annales de Zagreb*, III ser., br. 2, Zagreb 1976, 34, bilj. 100 (**Šidak**, "L' Eglise de Bosnie"); **Isti**, *Heretička "Crkva bosanska"*, Slovo 27, Zagreb 1977, 173, bilj. 100 (**Šidak**, *Heretička "Crkva bosanska"*).

⁶² "Muhametem Turcarum Imperatorem, cum magno bellicarum omnis generis rerum apparatu, venisse in Bosnam; quae regio est portio quaedam montanae Dalmatiae, cuius habitatores colunt Christum, iuxta orientalis Ecclesiae ritum", **P. Ranzanus**, *Epitome rerum Hungaricarum*, ed J. G. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Sclavonicarum veteres ac genuine I*, Vindobonae 1746, 397; usp. **Šidak**, "L' Eglise de Bosnie", 34, bilj. 100; **Isti**, *Heretička "Crkva bosanska"*, 173, bilj. 100.

⁶³ **Petrović**, "Kršćani", 171.

⁶⁴ **H. Borak**, *Redovnička pravila*, Zagreb 1985, 142-144 (dalje: **Borak**, *Redovnička pravila*).

⁶⁵ **V. Glušac**, *Problem bogomilstva i pravoslavlje "crkve bosanske"*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine V, Sarajevo 1953, 108.

⁶⁶ Usp. **Rački**, *Bogomili VII*, 102-103, 106-107; **Ангелов**, *Богомилството*, 324, 384.

ni. Pitanje imena riješeno je tako što su predstavnici "dotadašnjih" krstjana obećali da se više neće zvati krstjanima nego braćom, kako se to već bilo uobičajilo u zapadnom redovništvu.

Sljedeći zaključak do koga je Kniewald došao tiče se zamjerke da krstjani nisu imali bogomolja u kojima bi se javno sastajali da noću i danju pjevaju određene časove iz časoslova. Primjedbe su u izjavi stilizirane blaže te ne sugeriraju potpunu odsutnost prostora za molitvu nego više izražavaju brigu da se na taj način imaju osigurati i one sredine u kojima su se rečeni nedostaci osjećali. Što više, iz danog obećanja i preuzete obveze slijedi zaključak da su krstjani živjeli poput redovnika te da su se više puta u toku dana i noći sastajali na molitvu, kao što o tome preciznije govori i *Pravilo sv. Benedikta*⁶⁷. Iz teksta Bilinopoljske izjave slijedi, to uostalom i sam Kniewald u šestom svom zaključku izravno priznaje, da su krstjani i dotada imali svoje samostanske crkve i bogomolje u kojima su se sastajali na molitvu, ali one posvuda nisu bile u punoj funkciji po kriterijima reformirane Rimske crkve. Čini se da bi ovu "zapuštenost" bosanskih redovnika valjalo dovesti u vezu s općim prilikama u bosanskoj državi bana Kulina. Naime, nakon njezina osamostaljenja i obnove crkvene jurisdikcije na tom području nakon 1180. monasi istočne tradicije našli su se pred novim izazovom, nakon što su im naklonošću bana bile otvorene velike mogućnosti djelovanja, ali svojim snagama toj zadaći očito nisu mogli u potpunosti odgovoriti. Bosanski ban je u njima vidio dobre katolike i bio je uvjeren da oni to mogu dokazati u Rimu pred papom i njegovim učenim teolozima, jer sam nije imao namjeru raskidati svojih veza s Rimskom crkvom. Povlačenjem bizantske vlasti krstjani su ostali na području na kome je Rimska crkva željela ponovo uspostaviti punu crkvenu vlast rimskog pape. Njihova pripadnost istočnom monaštvu bila je, kako sami izjavljuju, glavna smetnja koju je trebalo otkloniti, kad već više nisu mogli računati na potporu crkvene vlasti u Carigradu. Sve te promjene, unatoč sklonosti bana Kulina prema njima, odrazile su se na njihov duhovni život zbog čega su postali otvorenijima prema različitim strujanjima, pa i onima protiv kojih su nastupale velike kršćanske crkve. Obveze koje im je nametnuo papinski legat Ivan de Casamaris, a njihovi ih predstavnici prihvatili na Bilinu Polju, u pogledu uređenja njihova življenja i ponašanja (*vita et conversatio*) u skladu su sa zahtjevima reformirane Rimske crkve⁶⁸ koja je pokušavala u potpunosti uspostaviti u Bosni svoju jurisdikciju i stvarnu moć.

⁶⁷ Borak, *Redovnička pravila*, 160-161.

⁶⁸ Petrović, "Kršćani", 182, bilj. 270, objašnjava da izraz "de vita et conversione nostra" znači obećanje da će živjeti kreposno i samostanskim životom u zajednici, pozivajući se na *Pravilo sv. Benedikta* u kome *conversio morum* označuje uopće samostanski život.

Oko pitanja gradnje crkava istraživači se gotovo odreda slažu da Crkva bosanska nije imala potrebu za crkvenim građevinama, oltarima i križevima, što je sve inače u dvjema velikim kršćanskim crkvama bilo neophodno za njihovo svakodnevno djelovanje. U tom smislu već je A. V. Solovjev primijetio da na području srednjovjekovne bosanske države do XII. st. ima spomenika kršćanske arhitekture, a od početka XIII. do kraja XV. crkvenih građevina nema⁶⁹. Ulogu crkava kao sakralnih mjesta preuzele su u Crkvi bosanskoj krstjanske hiže. Nema, međutim, izvornih podataka na temelju kojih bismo mogli pobliže razjasniti tu promjenu, uz napomenu da se o njima na taj način ne govori, ali negativan stav prema crkvenim građevinama ponavljan je kao jedna od ozbiljnih zamjerki koju su Crkvi bosanskoj i njezinim krstjanima u polemičkim spisima upućivali njihovi katolički sugovornici. Iako vijesti polemičara pripadaju kasnijem vremenu misionarske djelatnosti katoličkih redovnika u Bosni, dominikanaca i napose franjevaca, čini se da nećemo puno pogriješiti pretpostavimo li da negativan odnos krstjana prema crkvenim građevinama pripada onoj skupini pitanja koja kao međaši označavaju raskrižje na kome se razdvajaju putovi bosanskog kršćanstva. To nipošto ne znači dokidanje molitve i molitvenih mjesta na kojima su se okupljali sljedbenici Crkve bosanske, jer njihovo postojanje spominje i gost Radin Butković u svojoj oporuci, ali drugih pojedinosti u tom smislu ni on ne navodi. Nepouzdana analogija s drugim dualističkim crkvama bila je dovoljna D. Kniewaldu da ustvrdi kako ni Crkva bosanska svoje obrede nije vršila u crkvama i bogomoljama nego po privatnim kućama nekog od članova svoje hijerarhije, što pokušava potkrijepiti pozivom na Bilinopoljsku izjavu, iako se u njoj na taj način o tim pitanjima ne govori.

Tvrđnja da bilinopoljski krstjani nisu štovali križ te da u svojim crkvama i bogomoljama nisu imali križeve i žrtvenike zasniva se na Kniewaldovu uvjerenju da je već na početku XIII. st. u Bosni postojala dualistička crkvena organizacija poznata iz kasnijih izvora kao Crkva bosanska. On se pri tom poziva na rezultate do kojih je došao A. Solovjev, koji je proučavajući bosanske nadgrobne spomenike zaključio da se na grobovima djeda i članova crkvene hijerarhije taj znak ne nalazi⁷⁰. Proučavajući pak bosanske povelje isti je istraživač zaključio da se znak križa ne nalazi na oni-

⁶⁹ A. Солвјев, *Јесу ли богомили поштовали крст?*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, Sarajevo, 3(1948) 89 (dalje: Солвјев, *Јесу ли?*). Kniewald, *Vjerodostojnost*, 254-255, je pokušao taj navod usporediti s tvrdnjama o nepostojanju crkava ni kod drugih zapadnih dualista, prema vijestima koje o tome donose Alan ab Insulis, Bernard de Foncaude i Rajner Sacconi. U toj činjenici Ćirković, *Bosanska crkva*, 247, je vidio ostvaren ideal "jeftine crkve". O stavu prema tom pitanju usp. Šidak, "L' Eglise de Bosnie", 26; Isti, *Heretička "Crkva bosanska"*, 177-178.

⁷⁰ Opširnije o tome Солвјев, *Јесу ли?*, 89-100; usp. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 257-258.

ma koje su bile namijenjene bosanskim podanicima, ali su ga bosanski vladari stavljali na isprave koje su izdavali strancima, najčešće Dubrovčanima⁷¹. U istinitost te optužbe u historiografiji se rano počelo sumnjati⁷², danas više nije predmet sporenja među znanstvenicima da je znak križa jedan od najčešćih ukrasa na nadgrobnim spomenicima kao i da antropomorfni križevi i diskoidalne stele nemaju veze s dualističkim učenjem Crkve bosanske.⁷³

Na tragu istih shvaćanja i razmišljanja o Crkvi bosanskoj je i mišljenje da njezini krstjani nisu čitali knjige Staroga zavjeta. Zaključak je u najmanju ruku neočekivan, jer se od krstjana traži i oni polažu obećanje da će ubuduće čitati knjige i Staroga i Novoga zavjeta na način kako se to čini u Rimskoj crkvi. Čini nam se razložnim primijetiti da tu nije naglasak na ravnoteži u čitanju svih biblijskih knjiga, nego na načinu na koji to treba činiti, a to znači onako kako se to radi u Rimskoj crkvi s kojom krstjani uređuju svoje odnose. Stilizacija ovog zahtjeva i obećanja sugerira da su to krstjani dotad činili drukčije nego što propisuje Crkva s čijim predstavnicima uređuju svoje odnose. U ozračju teksta Bilinopoljske izjave sigurniji smo u pretpostavku da je u njima još lakše prepoznati monahe istočne tradicije koje nije zahvatila reforma Zapadne crkve nego dualističke sljedbenike istog imena, ali kasnijeg vremena. Crkva bosanska iz tog vremena još uvijek je katolička Bosanska biskupija te nije istovjetna s Crkvom bosanskom XIV. i XV. st. To je u skladu i s prevladavajućim mišljenjem u historiografiji o Crkvi bosanskoj da su krstjani podrijetlom istočni monasi, točnije da su bazilijanci, primjedba legata Casamarisa doista bi se jedino mogla odnositi na upozorenje da krstjani ubuduće biblijske knjige ne koriste na svoj dotadašnji shizmatički način. Osobito se na temelju te isprave ne mogu izvoditi detaljniji zaključci o tome koji su dijelovi Staroga zavjeta krstjanima, bili prihvatljivi, a koji nisu, jer se u njoj nijednom riječju ne spominju starozavjetne ličnosti poput Abrahama, Izaka, Jakova, Mojsija ili Ivana Krstitelja, kako je to postupio D. Kniewald⁷⁴.

⁷¹ Pojedinačno bosanske i humske povelje analizirao je Соловјев, *Јесу ли?*, 84-89; usp. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 118, 258.

⁷² Ђ. Трухелка, *Старобосански мраморови*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 3(1891) 4, str. 383-384.

⁷³ Šidak, *Studije*, 329; Isti, "L' Eglise de Bosnie", 10, 25; Isti, *Heretička "Crkva bosanska"*, 153, 175. Potpuniji pregled usp. G. Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik I. Die Symbolik des Katharertums und das Problem des heterodoxen Symbols im Rahmen der abendländischen Kultureinheit*, Wiesbaden 1970, 135-145, 160-170; Š. Bešliagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 38-39.

⁷⁴ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 221, 249-250

Posebnu pozornost privlači njegov zaključak da bosanski krstjani nisu imali svećenika te da zbog toga čak i nedjeljom i blagdanima nisu mogli pribivati misnim obredima niti ih je imao tko ispovjediti i zadati im pokoru⁷⁵. Odgovarajuće mjesto u Bilinopoljskoj izjavi ne potvrđuje navedeni zaključak. Krstjani su se, naime, obvezali da će po pojedinim svojim samostanima imati svećenike koji bi barem nedjeljama i blagdanima, prema crkvenom redu, slavili mise, ispovijedali i dijelili pokoru. Zbog novih izazova i nedostatka redovnika, koji su se nazivali krstjanima, u Bosni potkraj XII. st. stao se osjećati manjak svećenika, što je išlo na štetu njihovih duhovnih potreba i obveza koje su kao redovnici imali prema pastvi. Predstavnici krstjana su priznali Casamarisu da iz svojih dvogubih samostana ne mogu valjano održavati sva ona mjesta koja su povjerena njihovom djelovanju, a kako je to s gledišta Rimske crkve bilo osobito važno, pred krstjane je stavljena obveza da uočeni nedostatak svećenika riješe. U tom smislu morali su se obvezati da će u pojedinim svojim samostanima imati svećenike koji će pružiti minimum duhovnih potreba koje propisuje Rimska crkva. Navodi Bilinopoljske izjave o tome ne pružaju podlogu za zaključak do koga je došao Kniewald tvrdeći da krstjani, poput katara i patarena, nisu imali svećenika. S tim u vezi treba još jednom naglasiti da se u navedenoj ispravi krstjani vide kao redovnici, a pojam redovnika u srednjem vijeku iako je imao vrlo široko značenje, ipak je najčešće označavao duhovnu osobu, odnosno svećenika u najširem smislu te riječi.

Odricanje krstjanima svećeničkog staleškog statusa, koje su njihovi suvremenici vidjeli kao redovnike⁷⁶, značilo bi negirati i njihovoj organizaciji obilježja crkve iako je dobro poznato da su dualističke zajednice sebe predstavljale kao crkve, odnosno biskupije te su se i međusobno razgraničavale, kako svjedoči papa Niceta⁷⁷. Cr-

⁷⁵ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 134-136, 205, 207; usp. Šidak, "Crkva bosanska", 102.

⁷⁶ Uzdržanost prema redovništvu Crkve bosanske izrazio je Ćirković, *Bosnische Kirche*, 555-556, bilj. 20; Ćirković, *Bosanska crkva*, 206, bilj. 37, koji izvor nesporazuma i neopreznosti vidi o različitim značenjima riječi *redovnik*. Opširnije značenje pojma donosi *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, sv. 58, Zagreb 1853, 845-847 te V. Mažuranić, *Pri-nosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik*, 2, Zagreb 1975², 1239-1240. Navedene pojmove treba uspoređivati po značenju i staleškom obilježju, a ne po tome kako redovnike poimaju u pravovjernim crkvama, nego kako se on vidi očima kršćanskih suvremenika kao član neke od dualističkih crkava toga vremena, pa i Crkve bosanske, koja nam je ovdje najzanimljivija.

⁷⁷ "Ego dicam vobis septem Eccl[esiae] Asiae fuerunt diuisas et terminatas inter illas, et nulla illarum faciebat ad aliam aliquam rem ad suam contradicionem", F. Šanjek, *Le rassemblement hérétique de Saint-Félix-de Caraman (1167) et les Église cathares au XIe siècle*, *Revue d'histoire ecclesiastique*, Louvain, 67(1972) 3/4, str. 775; *Isti, Krstjani u povijesnim vrelima*, 68-69.

kva bosanska nije poznavala svećenstvo kakvo su imale pravovjerne crkve, pa otuda neslaganja među povjesničarima. To, međutim, ne može biti razlog da se njezinim redovnicima poriče svećeničko obilježje i status. Svaka kršćanska organizacija koja se naziva crkvom podrazumijeva podjelu svojih članova na klerike i laike, odnosno svećenstvo u najširem smislu riječi i vjernike, što je poslije imala i Crkva bosanska. Imajući sve to u vidu, čini nam se potpuno opravdanim zbog jasnoće i radi lakšeg razumijevanja crkvene organizacije bosanskih krstjana upotrebljavati za njihove duhovnike i redovnike naziv svećenici. To je uostalom potpuno u skladu s onim što su o njima mislili njihovi kršćanski suvremenici, a i oni sami. Bosanski su krstjani za svoje suvremenike bili redovnici kao što su to za katolike bili franjevci. Po toj analogiji oni su onoliko svećenici koliko su to tada bili spomenuti katolički redovnici⁷⁸. Budući da se krstjani Bilinopoljske izjave u toj ispravi vide kao redovnici, može se tvrditi da su bili svećenici. Čak i poslije, kad su krstjani dali organizaciju dualističkoj Crkvi bosanskoj i ime njezinim redovnicima, zadržali su svećeničko obilježje. Potvrdu tom mišljenju pruža M. Orbini koji piše da su svećenici Crkve bosanske vršili obred lomljenja kruha⁷⁹. Na isti način funkcionira usporedba s kaluđerima u Pravoslavnoj crkvi, a spominje je izrijekom herceg Stjepan Vukčić Kosača. Priznajući uvjetno redovnički karakter bosanskim krstjanima može se rekonstruirati shema redovnika kod pojedinih crkava u Bosni u XV. st. prema kojoj slijedi da je redovnik Rimske crkve bio franjevac, Pravoslavne crkve kaluđer, a Crkve bosanske krstjanin⁸⁰. Poštujući poimanje koje su o njima imali njihovi suvremenici, nije opravdano u krstjanima i njihovoj Crkvi bosanskoj gledati u drugu laika niti je na pojave iz prošlosti opravdano primjenjivati kriterije koji vrijede u neko drugo doba⁸¹.

U uskoj povezanosti s primjedbom o nepostojanju svećenika kod bilinopoljskih krstjana Kniewald je doveo u pitanje njihovo funkcioniranje kao crkvene organizacije. Problem se ni po tom pitanju ne otvara u svojoj širini zadovoljavanja du-

⁷⁸ F. Rački, *Bogomili i Patareni*, Rad JAZU, Zagreb 1870, knj. 10, str. 188, držao je da su krstjani bili svećenici, a Šidak, "Crkva bosanska", 102 misli da krstjani nisu morali biti svećenici.

⁷⁹ M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, 146 (dalje: Orbini, *Kraljevstvo Slovena*); usp. J. Šidak, *Samostalna "crkva bosanska" i njezini redovnici*, Nastavni vjesnik, Zagreb, 50(1941-1942) 2, str. 3-10 (dalje: Šidak, *Samostalna "crkva bosanska"*), koji im priznaje redovničko obilježje, a Isti, "L' Eglise de Bosnie", 18; Isti, *Heretička "Crkva bosanska"*, 165, sumnja u postojanje svećenika u Crkvi bosanskoj.

⁸⁰ Šidak, *Problem*, 146; Isti, *Samostalna "crkva bosanska"*, 6-7; Isti, *Studije*, 18, 350.

⁸¹ Laički karakter Crkve bosanske u novije vrijeme zastupa Šanjek, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 2.

hovnih potreba dijela bosanskog stanovništva. Krstjani pred legatom Casamarison nisu predstavljali Bosansku biskupiju i njezino svećenstvo nego svoje redovničke zajednice. U skladu s tim zamjerke koje im se stavljaju tiču se njih kao redovnika, a obveze koje preuzimaju imaju u vidu sve one koji su im povjereni na duhovnu brigadu. Stoga kao redovnici primaju na sebe obvezu da svima osiguraju primanje sakramenta barem u onom minimumu koji je propisivala Rimska crkva, a ona je predviđala primanje pričesti najmanje sedam puta godišnje⁸² i to na blagdane koji se pojedinačno navode: Božić, Uskrs, Duhovi, blagdan apostola Petra i Pavla, Uznesenje blažene Djevice Marije, Rođenje blažene Djevice Marije i Svi sveti.

Sljedeća primjedaba na račun krstjana ticala se uređenja njihovih groblja uz bogomolje te su oni obećali da će ubuduće imati groblja u kojima će se pokapati članovi njihove zajednice i stranci koji kod njih slučajno umru. Običaj pokapanja pokojnika na svom posjedu, koji je bio uvriježen u srednjovjekovnoj bosanskoj državi⁸³, pridonio je, čini se, da ni bosanski redovnici nisu uz sve samostane imali posebna groblja. Ipak treba spomenuti da se za nijednog od poznatih članova Crkve bosanske kakve poznaje diplomatska izvorna građa XIV. i XV. st. te natpisi na njihovim nadgrobnim spomenicima ne navodi da je pokopan na svojem zemljišnom posjedu. Ma koliko to kao "običaj zemlje" funkcioniralo u bosanskom društvu, predstavnici Rimske crkve su pred očima imali i neka druga iskustva, pa i probleme koji su iz toga mogli proisteći. Stoga je od krstjana, koji se obećanjima na Bilinom Polju podvrgavaju standardima reformirane Rimske crkve, traženo da urede groblja uz svoje samostane za sebe i došljake koje bi na putovanju kod njih zadesila smrt. Iako primjedba o potrebi samostanskih groblja pokazuje da su postojale razlike u praksi bilinopoljskih krstjana i propisima Rimske crkve oko pokapanja članova crkve, iz danog obećanja se ipak ne bi moglo zaključiti da već tada bosanski redovnici nisu vjerovali u uskrsnuće tijela⁸⁴.

Pitanje posta uređeno je obećanjem krstjana da će ubuduće održavati one postove koje je odredila Rimska crkva, ali će i dalje čuvati tradiciju svoga reda. To njihovo

⁸² Danas je taj stav ublažen te se od vjernika traži da pričest primi bare jedanput godišnje, *Zakonik kanonskog prava*, Zagreb 1988, 416-417; *Katekizam Katoličke Crkve*, Zagreb 1994, 365, br. 1389.

⁸³ Spominjanje baštinskog posjeda na kojoj se nalazilo grobno mjesto njezina vlasnika usp. **M. Vego**, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I, Sarajevo 1962, 12-13, 16-19, 24-27, 34-35, 42-43, 52-53, 68-69; knj. II, Sarajevo 1964, 18-19, 44-45, 50-51; knj. III, Sarajevo 1964, 42-43, 48-49; knj. IV, Sarajevo 1970, 12-13, 16-17, 24-25, 28-31, 36-41, 44-53, 56-57, 60-61, 102-115, 118-119, 122-123, 126-129, 132-135.

⁸⁴ Usp. **Kniewald**, *Vjerodostojnost*, 131-133, 192, 272.

obećanje dalo je povoda D. Kniewaldu da zaključi kako krstjani nisu postili na način kako je to propisivala Rimska crkva, nego da su u tom pogledu držali samo postove svoje sljedbe⁸⁵. Predstavnicima Rimske crkve na Bilinom Polju 1203. bilo je stalo da se i po pitanju posta kod krstjana osigura poštovanje propisa Crkve s kojom su krstjani uređivali svoje odnose. Ustrajnost krstjana da i dalje "čuvaju ono što su naši stari mudro odredili" upućuje na njihov dotadašnji asketski način života koji ni nakon uključivanja u Rimsku crkvu nisu željeli napustiti. Nažalost, u svojoj izjavi oni ništa određenije ne kažu tko su to "naši stari" na čiju se mudrost pozivaju, a mnoga tadašnja redovnička pravila nalažu post svojim članovima. U svakom slučaju pitanje posta u krstjana bilo je riješeno tako da ubuduće održavaju postove koje je propisivala Rimska crkva, a istodobno su zadržali pravo da i dalje poste po odredbama reda kome su pripadali. Navodi iz tog obećanja ne mogu biti podloga za tvrdnju da su bosanski redovnici već tada bili heretici⁸⁶, jer je asketski način života odavna poznat kod istočnih monaha među kojima je bilo i onih koji su živjeli po vrlo strogim pravilima⁸⁷. Prema tome, navedeni podatak valja promatrati u skladu s drugim obećanjima iz kojih je vidljivo da krstjani tada nisu bili u jedinstvu s Rimskom crkvom i da ih njezine reforme još nisu bile zahvatile, iako su se nalazili na području njezine jurisdikcije. To zapažanje ne obeskrepljuje ni činjenica da ih je legat Casamaris na kraju svoje misije ipak nazvao patarenima. Budući da na Bilinom Polju nije raspravljano o neprihvatljivosti njihova učenja te da sami krstjani izjavljaju da su na zao glas došli zbog svoje shizmatičnosti kao i činjenice da se ne odriču nijednog članka svoje vjere, o tome bi u budućim svojim radovima istraživači morali više voditi računa. Slijedom obećanja u Bilinopoljskoj izjavi nameće se pouzdan zaključak da tadašnji bosanski redovnici koji su se nazivali krstjanima nisu istovjetni s prognanim patarenima iz Splita i Trogira te da tada nisu imali svoju posebnu crkvenu organizaciju, Crkvu bosansku. Pri tom valja imati na umu da ni Crkva bosanska kakvu poznaju izvori iz kasnijeg vremena, nije istovjetna s crkvenom organizacijom katolička Bosanska biskupija. Oni se pred legatom pojavljuju kao predstavnici svojih redovničkih zajednica.

⁸⁵ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 128, 136-137, 193, 270, 272.

⁸⁶ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 118, 122, iznosi kako su za Rim krstjani od kraja XII. st. bili sumnjivi zbog krivovjerja, iako u prvim vijestima o herezi u Bosni na kraju XII. i na početku XIII. st. takvo poistovjećivanje moglo bi se primijeniti samo na podatke iz papina pisma u kojima se prepričavaju riječi bana Kulina da je mislio kako su osumnjičeni za herezu bili dobri krstjani. U ostalim slučajevima u kojima se govori o hereticima, patarenima i katarima u Bosni takvo poistovjećivanje je vrlo problematično, jer su krivovjerci na koje se u Bosni misli bili dualističke orijentacije, a za krstjane Bilinopoljske izjave to se ne bi moglo tvrditi.

⁸⁷ Na to je upozorio Šidak, *Problem*, 40.

Bosanski su redovnici i redovnice živjeli u zajednicama, odnosno dvogubim samostanima. Obećanje o razdvajanju krstjana od krstjanica pruža dokaz da su se u Bosni održali dvogubi samostani u kojima su zajedno boravili muški i ženski članovi. Takva praksa rano je došla na loš glas, pa je Istočna crkva na saboru u Niceji 787. dokinula dvogube samostane (*διπλά μοναστηρία*), iako su se oni još dugo održali na terenu⁸⁸. U zapadnom kršćanstvu oni su se dulje održali i u tom smislu važno je spomenuti da su se u XI. st. samostani osnivali jedino kao dvogubi⁸⁹. Kao takvi oni nisu smetali papinskom legatu koji ih nije želio dokinuti nego samo osigurati u njima red i crkvenu stegu. To je potpuno u skladu sa zahtjevom koji se u to doba unosio u redovnička pravila na Zapadu. Poput obećanja bilinopoljskih krstjana da će žene, koje budu pripadale našoj družbi, biti odijeljene od muškaraca i u spavaonicama i u blagovaonicama, i da nitko od braće neće sam sa sâmom razgovarati, ako bi odatle mogla proizići zla sumnja. Oni bezuvjetno nisu morali biti bivši muževi i žene nego jednostavno članovi muške, odnosno ženske redovničke zajednice koji su im pristupili. U vezi s tim problemom treba spomenuti da je i Franjo Asiški tražio od svoje subraće neka ne ulaze u samostane redovnica⁹⁰.

U Bosni je u to doba bio vrlo raširen običaj primanja u samostansku zajednicu oženjenih i udanih osoba, ali je praksa pokazala da su iz toga proistjecali veliki problemi, jer se takvi članovi često nisu pridržavali samostanskih pravila. Kako se iz obećanja krstjana saznaje, lakše se odolijevalo iskušenju tijela u onim slučajevima kad su u zajednicu stupala oba bračna druga, uz uzajamno obećanje suzdržljivosti. Prema tome, problem dvogubih samostana za obje strane, predstavnike Rimске crkve i predstavnike krstjana, svodio se na kršenje samostanskog načina života i crkvene stege u pogledu tjelesnog nesuzdržavanja, a ne – kako to misli Kniewald – u smislu dualističkog gledanja na tjelesni odnos između muškarca i žene. Zamjerke koje su u tom pogledu upućene krstjanima, primijetio je S. Ćirković, ne odgovaraju strogom moralu katarskih zajednica, ali su se negativne pojave mogle događati u dvogubim samostanima⁹¹.

Kniewaldova tvrdnja da krstjani nisu slavili svetačke blagdane također je problematična, jer su njihovi predstavnici pred papinskim legatom izjavili da će slaviti blagdane koje su odredili sveti oci. Tim obećanjem se ne može naslutiti da bi krstja-

⁸⁸ Hoffer, *Dva odlomka*, 80.

⁸⁹ O dvogubim samostani opširnije Petrović, "Krstjani", 185-186; usp. također Šidak, "Crkva bosanska", 104.

⁹⁰ Borak, *Redovnička pravila*, 323-324.

⁹¹ Ćirković, *Bosanska crkva*, 202. Do podudarnog zaključka došao je i Милобар, *Бан Кулин II*, 517.

ni u tom smislu postupali suprotno kao ni to da bi štovali svece koji nisu slavljani na području Rimske crkve. Popis svetačkih blagdana koji su – vidjeli smo spomenuti u Bilinopoljskoj izjavi kao minimum obveza članova Crkve da pribivaju misnom slavlju i primaju sakramente ispovijedi pokore i pričesti – podudara se s iscrpnijim svetačkim kalendarom koji navodi gost Radin u svojoj oporuci⁹². Prema tom navodu, vidljivo je da ni poslije kad su krstjani Crkve bosanske bili nosioci dualističkog usmjerenja u kršćanstvu nisu prestajali štovati svetačke blagdane podudarne onima u Zapadnoj i Istočnoj crkvi, kako ih je nametnula crkvena predaja.

Ma koliko se bilinopoljski krstjani odricali shizme, imena i nekih drugih stegovnih zastranjivanja, oni su ipak bili u nekoj vezi s dualističkim hereticima kojih je u Bosni potkraj XII. i na početku XIII. st. doista bilo. Ta veza se očituje u obećanju koje su predstavnici krstjana dali papinskom legatu da ubuduće neće u svoje samostane primati nikoga da s njima boravi za koga budu sigurni da je manihejac ili neki drugi heretik. Sama ta izjava jasno stavlja do znanja da ih Casamaris nije poistovjećivao s dualistima u Bosni nego da su veze te vrste doista postojale između krstjana i onih koji su bili zahvaćeni dualističkim idejama. Cilj papinskog izaslanstva je bio da se ta praksa prekine, ograničivši zabranu ulaska u njihovu zajednicu samo zasvjedočenim hereticima. Važno je upozoriti da je J. Šidak, osvrćući se na pisanje V. Glušca koji je tvrdio da su se heretici prognani iz dalmatinskih gradova na Bilinom Polju odrekli hereze⁹³, da tekst Bilinopoljske izjave potječe od bosanskih redovnika, koji su se nazivali krstjanima, a ne od Bernardovih prognanika⁹⁴. Veze krstjana s dualističkim hereticima u Bosni do 1203. dopuštaju mogućnost da su takva strujanja i među bosanskim redovnicima mogla steći privrženike. Uostalom, činjenica da su baš krstjani bili ti koji su Crkvi bosanskoj dali organizaciju, a njezinim redovnicima posudili ime, nesumnjivo otkriva put kojim su dualistička strujanja dospjela u

⁹² Ć. Truhelka, *Testament gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 23(1911), 3, 373; usp. Isti, *Das Testament des Gost Radin. Ein Beitrag zur Patarenenfrage*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, XIII, Wien 1916, 81; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I. Дубровник и суседи његови, други део, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књ. XXIV, Београд – Ср. Карловци 1934, 154; Šidak, *Studije*, 171.

⁹³ В. Глушац, *Истина о богомилима. Историјска расправа*, Београд 1992², 227.

⁹⁴ Šidak, *Oko pitanja*, 332; Šidak, *Studije*, 30. Милобар, *Бан Кулин II*, 512, 522 истиче да је Bilinopoljska изјава дјело бана Кулина који је за вишемјесећног боравка у Bosni упознао легата Casamarisa с crkvenim приликана у земљи.

tu monašku sredinu, koja je kao i druge zapuštene zajednice bila podložna dualističkim utjecajima⁹⁵.

Iako obećanje o neprimanju heretika ne pruža nikakvu podlogu za zaključak o postanku Crkve bosanske i njezinu mogućem osnivaču, D. Kniewald je ipak zaključio da se ti navodi odnose na Rastudija-Aristodija i njegova brata Mateja⁹⁶. Izvorna građa doista poznaje braću Mateja i Aristodija, sinove Zorobabelove iz Zadra za koje se kaže da su bili heretici i da su često odlazili u Bosnu, gdje su radili kao slikari. Poistovjećivanje Aristodija s Rastudijem iz kronotakse dostojanstvenika Crkve bosanske navedenih u drugom nizu u Batalovu evanđelju odavno je u historiografiji odbačeno⁹⁷, pa u skladu s tim otpada i Kniewaldovo mišljenje da je Aristodije oko 1200. bio djed Crkve bosanske⁹⁸.

Krstajcima je bilo prigovoreno da se odijevanjem ne razlikuju od svjetovnih ljudi, što je bilo protivno redovničkim pravilima te su njihovi predstavnici obećali legatu Casamarisu da će se od svjetovnjaka razlikovati odjećom, koja će biti zatvorena i jednobojna duljinom do gležnja, kako je to bio običaj u onodobnih redovnika⁹⁹. Po crnoj boji njihova odijela suvremenici su ih obično nazivali črncima, odnosno črnoscima, a J. Šidak daje bilinopoljskim krstjanima nadjevak "crni kler"¹⁰⁰. Primjedba papinskog izaslanika te obećanje predstavnika bosanskih redovnika doista su bili opravdani. Casamaris je u njima vidio redovnike i tražio je da se kao redovnici odijevaju, a oni su, sudeći po prikazima crkvenih dostojanstvenika na njihovim nadgrobni spomenicima nosili odijela poput drugih svjetovnjaka. U prilog toj tvrdnji obično se navode primjeri gosta Milutina Crničanina koji je prikazan na stećku u Humskom kraj Foče, prikazi po imenu nepoznatih dostojanstvenika Crkve bosanske prikazanih na stećcima u selu Dobrači na Glasincu i onom koji se nalazi na putu iz Smrtića u Vjetrenik kraj Rogatice. Gost Milutin Crničanin prikazan je u kratkoj haljini s

⁹⁵ O tom više donosi Čirković, *Bosanska crkva*, 202-203.

⁹⁶ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 128.

⁹⁷ Tu problematiku posljednji je temeljitije pretresao Čirković, *Bosanska crkva*, 206-210. O tome usp. također J. V. A. Fine, *Aristodios and Rastudije. A Re-examination of The Question*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XVI, Sarajevo 1965, 223-229, a o samom Aristodiju M. Marjanović, *Aristodije Zadrani, herezija bosanski*, Zadarska revija, Zadar, 1(1952) 1, str. 3-10; 2, str. 9-15; 3, str. 13-21; 4, str. 12-16.

⁹⁸ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 120.

⁹⁹ Mnoga redovnička pravila propisuju kakvo odijelo moraju nositi njihovi članovi, pa tako i *Pravilo sv. Bazilija Velikog*, usp. Borak, *Redovnička pravila*, 142-144.

¹⁰⁰ Šidak, *Problem*, 142. Objasnjenje riječi чьорнзыць donosi Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, 3, Београд 1975³, 474.

pojasom¹⁰¹, a na preostala dva od spomenutih stećaka bili bi, prema A. Solovjevu¹⁰², također u kratkoj haljini prikazani pripadnici Crkve bosanske. Na sličan način prikazan je u kratkom kaputu i tijesnim hlačama pripadnik Crkve bosanske u *Zborniku Radosava krstjanina*¹⁰³, što je bilo u suprotnosti s načinom na koji su se odijevali klerici na Zapadu i Istoku. Da bosanski redovnici nisu bili usamljeni u slobodnom načinu odijevanja pokazuju naponi koje je Rimski crkva na početku XIII. stoljeća ulagala da jasno odredi kako se njezini redovnici trebaju nositi. Na te napore upozorio je L. Petrović koji navodi odluke sinoda u Avignonu iz 1209, Parizu iz 1212-1213. i Montpelieru iz 1215, kojima je zabranjivano redovnicima da nose bojena, šarena, svijetla, skupa, kratka i otvorena odijela te bijele kožnate rukavice, svjetovnjačke cipele, šešire i druge odjevne predmete koji su smatrani luksuzom¹⁰⁴.

Posljednji svoj zaključak temeljen na Bilinopoljskoj izjavi D. Kniewald je posvetio razmišljanju o poglavaru Crkve bosanske, odnosno djedu koga su birali samo krstjani, a imao potvrđivati rimski papa, pa je u obećanju krstjana vidio podvrgavanje crkve u Bosni izravno Rimu, odnosno izdvajanje ispod jurisdikcije splitskog i dubrovačkog nadbiskupa¹⁰⁵. Sami su pak predstavnici krstjana izjavili da, kad im umre meštar (*magister*), priori s vijećem, braće izabrat će poglavara koga će izbor potvrditi papa. Danas nam pojedinosti u vezi s tim nisu poznate, ali je jasan smjer kojim se išlo u traganju za rješenjem, a on je vodio u izravno podvrgavanje bosanskih redovnika, ne i Bosanske biskupije, rimskom papi. U tome nema ništa neobičnoga. Jer su takvi postupci već primjenjivani da bi se u osjetljivim i problematičnim sredinama postigla jača kontrola Rimske kurije, a rubno područje rimske jurisdikcije s Bosanskom biskupijom, zapljusnuto valom dualističkog krivovjerja zahtijevalo je jači nadzor branitelja vjere.

S obzirom na to da za autora ovog rada na početku XIII. st. još ne postoji dualistička crkvena organizacija poznata pod imenom Crkva bosanska, poglavara bilino-

¹⁰¹ Stećak Milutina Crničanina opisivalo je opširnije **V. Скаринь**, *Гроб и гробни споменик госта Милутина на Хумском у фочанском срезу*, Glasnik Zemaljskog muzeja U Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 46(1934) 2, str. 79-82; usp. također **Соловјев**, *Јесу ли?*, 91; **Isti**, *Le symbolisme des monuments funéraires bogomiles*, Cahiers d'études cathares, Arques 6(1954) 18, str. 99 (dalje: **Solovjev**, *Symbolisme*); **Miletić**, "Krstjani" di Bosnia, 122-140.

¹⁰² **Соловјев**, *Јесу ли?*, 92 i bilj. 45; **Isti**, *Symbolisme*, 97.

¹⁰³ **V. Jagić**, *Analacta romana*, Archiv für slavische Philologie XXV, Berlin 1903, 25; **K. Јиречек**, *Историја Срба*, књ. II, *Културна историја*, Београд 1978, 277.

¹⁰⁴ **Petrović**, "Krstjani", 188, bilj. 302. Sloboda bilinopoljskih krstjana u odijevanju ponukala je **Kniewalda**, *Vjerodostojnost*, 139, da posumnja u njihovo redovničko obilježje.

¹⁰⁵ **Kniewald**, *Vjerodostojnost*, 129.

poljskih krstjana treba jasno razlikovati od tadašnjeg katoličkog biskupa na čelu Bosanske biskupije, a pogotovo od djeda kao poglavara Crkve bosanske o kojima svjedoči izvorna građa XIV. i XV. st. Nema pouzdanog oslonca u izvorima s kraja XII. i početka XIII. st. da su bilinopoljski krstjani svoga poglavara već tada nazivali djeđom¹⁰⁶, a zabilježeni naziv meštra (*magistra*) u značenju učitelja i odgojitelja, ne sugerira domaću terminologiju u nazivu djeđ. Već je M. Orbini zabilježio da su bosanski krstjani opata manihejskih samostana nazivali djeđom¹⁰⁷, a L. Petrović je upozorio da naziv magister u *Pravilu sv. Benedikta* ima sinonimno značenje za opata¹⁰⁸. Ipak, naziv djeđ za poglavara dualističke Crkve bosanske pojaviti će se u izvornoj građi zajedno s prvim njezinim javnim nastupom u drugoj polovici dvadesetih godina XIV. stoljeća¹⁰⁹. Poistovjećivanje djeda Crkve bosanske s biskupom temeljeno je na izvornoj građi koja govori o dualističkoj Crkvi bosanskoj na početku XV. st. tako da ona ne osvjetljava crkvene prilike iz vremena Casamarisove misije 1203. u Bosni¹¹⁰. Naime, izjava djeda Radomira da je **ПРАВН П(ОСПО)У(Н)НЬ ЕПИСКУПЪ ЦРКВЕ БОСАНСКЕ**¹¹¹ posvjedočuje, što smo već istaknuli, da su krstjani dali Crkvi bosanskoj organizaciju Bosanske biskupije u kojoj je upražnjeno mjesto njezina katoličkog biskupa nakon njegova prelaska u Đakovo, preuzeo djeđ kao poglavar nove crkvene organizacije na tom prostoru. J. Šidak tvrdi da je bosanski biskup katoličke *ecclesiae bosnensis* također potjecao iz reda krstjana koji su joj davali i crkvenu hijerarhiju¹¹². Iz isprava s kraja XII. i početka XIII. st. jasno se vidi da su krstjani tek dio svećenstva koje je tada djelovalo na području bosanske dijeceze i to onaj njegov dio koji je zapao u određene probleme zbog kojih su morali urediti svoje odnose s Rimskom cr-

¹⁰⁶ To je mišljenje zastupao Kniewald, *Vjerodostojnost*, 167.

¹⁰⁷ Орбин, *Краљевство Словена*, 415; usp. Šidak, *Oko pitanja*, 327; Isti, *Studije*, 25.

¹⁰⁸ Petrović, "Kršćani", 189.

¹⁰⁹ L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 18(1906) 4, str. 405; Isti, *Untersuchungen über den Ursprung des bosnischen Banates mit besonderer Berücksichtigung der Urkunden im Körmender Archive*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, XI, Wien 1909, 241; Isti, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig 1914, 11.

¹¹⁰ Casamaris je u svom pismu papi od 10. lipnja 1203. predlagao da u Bosni postavi više biskupa te da je jedini bosanski biskup mrtav, Smičiklas, *Codex diplomaticus III*, 36, ali navedeni podatak nema snagu dokaza za tu tvrdnju. Teško je povjerovati da papinski legat ne bi pravio razliku između meštra (*magistra*) bilinopoljskih krstjana koji je bio poglavar njihova reda i biskupa, visokog crkvenog dostojanstvenika, koji je upravljao crkvenom pokrajinom.

¹¹¹ Стојановић, *Повеле и писма I*, 434.

kvom u duhu njezinih reformi. Sumnjičenje za herezu kome su bili podvrgnuti nije im moglo ići na ruku da drže visoke položaje i službe u Bosanskoj biskupiji. Je li neki od njih doista došao do biskupskog položaja teško je bez novih izvornih svjedočanstava pouzdanije reći. Tu mogućnost dopušta činjenica da su tadašnji bosanski biskupi odreda nosili narodna imena, kao što je to bio slučaj i s krstjanima Crkve bosanske¹¹³. Tome bi se, međutim, protivila činjenica da od svih poznatih bosanskih biskupa narodnog imena nijedan se ne spominje u dva popisa dostojanstvenika Crkve bosanske koja su zabilježena u Batalovu evandelju. Da su krstjani davali bosanske katoličke biskupe teško je povjerovati da se njihova imena ne bi našla barem na prvom od spomenuta dva popisa, koji bi po sudu istraživača sadržavao imena dostojanstvenika prije sastanka s papinskim legatom. Naime, imena trojice bilinopoljskih krstjana Dragiča (Dragite), Ljubina (Lubin) i Dražeta (Dragete, Bragete) s razlogom se mogu poistovjetiti s imenima Dragiča, Ljubina i Dražete koja se nalaze na kraju prvog popisa, za koje se drži realnim da su se mogli naći na čelu krstjana¹¹⁴. Uz navedene krstjane sastanku na Bilinom polju pribivala su još četvorica priora izabranih za predstavnike krstjana, a njihova su imena Pribiš, Ljuben, Radoš i Vladoš, koji su "svom imovinom i stvarima" jamčili provedbu preuzetih obveza. Dvojica od njih, Ljubin i Dražeta pošli su po volji subraće i bana Kulina s Casamarisom kralju Emeriku i ondje su na dunavskom otoku Csepel prisegnuli da će sve što su s papinskim legatom ugovorili čuvati. S njima je bio i banov sin koji se obvezao na kaznu od 1000 maraka srebra, ako bi se opet krivovjerje počelo širiti po Bosni¹¹⁵.

Veze s njima nisu ostale bez uzajamnog utjecaja, što će u svojoj punini pokazati tek kasniji razvoj crkvenih prilika u Bosni kad u njoj bude djelovala dualistička crkvena organizacija poznata kao Crkva bosanska sa svojim redovnicima – krstjanima. Bilinopoljski krstjani su toj novoj crkvi dali organizacijski okvir prethodne *ecclesiae bosnensis* unutar koje su i sami djelovali, a redovnicima dualističke Crkve bosanske dali su svoje osporavano redovničko ime – *krstjani*. Od sljedbenika dualističkog usmjerenja primili su neke elemente u svoje učenje i u ustrojstvo nove crkvene organizaciju.

¹¹² Šidak, "L' Eglise de Bosnie", 16-17; Isti, *Heretička "Crkva bosanska"*, 162-163.

¹¹³ Jedino krstjanin Dmitar i starac Dmitar nose ime iz kršćanskog svetačkog kalendara, usp. M. J. Динић, *Из Дубровачког архива*, књ. III, Српска академија наука и уметности, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III Одељење, књ. XX, Београд 1967, 189-190.

¹¹⁴ Opširnije je te podatke analizirao Čirković, *Bosanska crkva*, 209-210.

¹¹⁵ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 22; Smičiklas, *Codex diplomaticus III*, 36-37; Fejér, *Codex diplomaticus II*, 410-412, usp. Rački, *Bogomili VII*, 142.

Svijest o važnosti tadašnjih događaja za budući razvoj crkvenih prilika u Bosni, pa i za samu Crkvu bosansku, došli su do izražaja potkraj XIV. st. kad su u popis za koji se u historiografiji misli da sadrži imena dostojanstvenika Crkve bosanske unesena imena trojice Casamarisovih sugovornika Dragiča, Ljubina i Dražete. Čuvanje uspomene na njih bilježenjem njihovih imena 1393. u *Batalovu evanđelju* upućuje na kontinuitet između bilinopoljskih krstjana s naglašenim obilježjima istočnog monaštva i krstjana dualističke Crkve bosanske. S obzirom na iznijete pojedinosti koje sadrži Bilinopoljska izjava i isprave koje je prate ostaje otvoreno pitanje na što se taj kontinuitet odnosio. Razlikovanje bilinopoljskih krstjana od dualističkih heretika u Bosni potkraj XII. i na početku XIII. st. dokaz je da se kontinuitet u punom smislu riječi s krstjanima Crkve bosanske ne može izvoditi, jer su spomenute dvije zajednice iz vremena nastupa legata Casamarisa još neko vrijeme išle odvojenim putovima, koji su se, doduše, sve više približavali. Tako su bilinopoljski krstjani kročili u susret krivovjerju, a heretici u susret crkvenoj organizaciji da bi se potom i jedni i drugi poistovjetili u Crkvi bosanskoj, koja je svoju punu afirmaciju doživjela u XIV. i prvoj polovici XV. st., bez obzira nazivali se oni krstjanima, patarenima, manihejcima, katarima, bogumilima, kutugerima ili nekim drugim manje poznatim imenom. To su činjenice koje nas uvjeravaju da krstjane Bilinopoljske izjave valja razlikovati od krstjana kasnije Crkve bosanske. Prvi, svoj "život i ponašanje" još nisu bili uskladili sa zahtjevima reformne Rimske crkve i bili su organizacijom i tradicijom izdanak istočnog monaštva, koje je papinski legat želio integrirati u zapadno redovništvo. Drugi su, pak, dosljedno sumnjičeni za dualističko krivovjerje i od Zapadne i od Istočne crkve. Veza između jednih i drugih dolazi do izražaja u pogledu organizacije, a naj-snažnije se ogleda u imenu crkve i njezinih redovnika¹¹⁶.

Izjava koju su bosanski krstjani dali 8. travanj 1203. na Bilinom Polju kraj rijeke Bosne (danas područje Zenice) predstavlja iznimno važnu ispravu koja svjedoči o razvoju crkvenih prilika u srednjovjekovnoj bosanskoj državi potkraj XII. i na početku XIII. st. Jedni od istraživača i poznavalaca te problematike skloni su u tom

¹¹⁶ O pitanju kontinuiteta Crkve bosanske usp. J. Šidak, *Bogumilstvo i heretička "Crkva bosanska"*, *Historijski pregled*, Zagreb, 4(1958) 2, str. 106; Isti, *Problem "Crkve bosanske" u novijoj historiografiji (1962-75)*, *Historijski zbornik XXVII-XXVIII (1974-1975)*, Zagreb 1975, str. 153; Isti, *Studije*, 96, 350; Isti, "L' Eglise de Bosnie", 13; Isti, *Heretička "Crkva bosanska"*, 158. Tezu o diskontinuitetu Crkve bosanske s bilinopoljskim krstjanima u početku je zastupao Ćirković, *Bosnische Kirche*, 550, bilj. 9, a poslije je Ćirković, *Bosanska crkva*, 202, bilj. 22, 206, bilj. 37, priznao "kontinuitet u organizacionom pogledu".

aktu vidjeti bosanske krstjane i njihovu Crkvu bosansku kakvu poznaje tek izvorna građa XIV. i XV. st., dok su drugi u tom pogledu, ne bez razloga, puno oprezniji. Osnovnom pitanju: tko su bili bilinopoljski krstjani?, Kniewald je pristupio s uvjerenjem da su oni sljedbenici neomanihejskog krivovjerja poput katara i patarena. U tom smislu izjasnio se i sam papinski legat Ivan de Casamaris u pismu koje je 10. lipnja 1203. iz Ugarske uputio papi Inocentu III, izjavivši kako je nedavno završio posao s bivšim patarenima. U tekstu same Bilinopoljske izjave, kao i u ispravama koje su nastale u vezi s njom, nema čvrstog oslonca za potpuno izjednačavanje krstjana ni s pravovjernim monaštvom koje ne bi imalo nikakvih dodira s dualističkim učenjem i praksom, kao ni sa zajednicom dualističkih heretika kakvu kasniji izvori poznaju pod nazivom Crkva bosanska. Spominjanje imena priora Dragiča (Dragite), Ljubina (Lubin) i Dražeta (Dragete, Bragete) u Bilinopoljskoj izjavi, podudara se s imenima Dragič, Ljubin i Dražeta zabilježenim u prvom popisu Batalova evanđelja iz 1393. potvrđuje postojanje veze između bilinopoljskih redovnika i dualističke Crkve bosanske, ali njezin karakter nam nije dovoljno poznat.

Pitanja koja je sastavio sam legat ne zadiru u dogmatsku stranu spora s osumnjičenim krstjanima nego im se na teret stavljaju zamjerke disciplinske naravi, odnosno oni se u prvom redu odriču shizme zbog koje su bili ozloglašeni i priznaju Rimsku crkvu, za glavu svega crkvenog jedinstva. Odriču se i naziva *krstjani* koji je karakterističan za dualističke sljedbenike na Istoku i Zapadu, ali je bio poznat i u istočnih monaha, a navodi se u *Pravilu sv. Bazilija Velikog*. Obvezali su se također da više neće primati oženjene i udane osobe u svoje zajednice, osim pod određenim uvjetima. Važno je istaknuti da postupak koji je legat proveo na Bilinom Polju ne odgovara onima kakvi su provođeni kada su istražitelji pred sobom imali dualističke heretike, kako to na primjer posvjedočuje rasprava *Symbolum veritatum fidei romanae ecclesiae pro informatione manichaeorum regni Bosnae* kardinal Juan de Torquemada iz 1461.

Prateći dosljedno crkvene prilike na širem prostoru i uklapajući u njih vijesti koje nudi Bilinopoljska izjava nameće se zaključak kako je misija papinskog legata u Bosni ostala usmjerena samo prema jednoj pobliže nepoznatoj monaškoj zajednici, koju se u historiografiji češće povezivalo s bazilijancima, a rjeđe s benediktincima. Pravo jezgro dualističke hereze koja se u to doba često spominjala i zbog koje je Casamaris putovao u Bosnu da stvar ispita i uredi nije bilo obuhvaćeno bilinopoljskim sastankom. U tom svjetlu valja tumačiti činjenicu da tom prilikom dogmatska pitanja nisu pretresana te da se predstavnici redovnika koji su se nazivali krstjanima nisu morali odricati svoga dotadanjeg nauka. Obveze koje su preuzeli jamčeći njihovo provođenje "svom imovinom i stvarima" ticale su se samo njih i članova njihovih zajednica. Na vezu tih redovnika s pojedincima dualističkog usmjerenja upu-

čuje priznanje i obveza da ubuduće u svoje redovničke zajednice neće primati one za koje budu sigurno znali da su manihejci ili neki drugi heretici, što upućuje na zaključak da krstjanske zajednice Casamaris nije smatrao jezgrom dualističke hereze u Bosni bana Kulina.

U tom ozračju gledano D. Kniewald pri analizi Bilinopoljske izjave nije dobro postupio što je primijenio postupak inverzije teksta tako da su mu diplomatske formule tog normativnog akta dobile istu težinu u dokazivanju kao i konkretne zamjerke koje je legat iznio predstavnicima krstjana "na njihov život i ponašanje" te njihovih obećanja da ubuduće neće tako postupati. Uvjeren da su bilinopoljski krstjani već tada bili neomanihejci koji su imali vlastitu crkvenu organizaciju istovjetnu s dualističkom Crkvom bosanskom kakvu poznaju izvori XIV. i XV. st., nastojao je na temelju teksta Bilinopoljske izjave izvesti njezino vjersko učenje. Zanesen tom idejom nije uočio da za crkvenu organizaciju dualističke Crkve bosanske još nije bio oslobođen prostor. Uvjeti za to stekli su se nakon neuspjeha katoličke inicijative u Bosni i povlačenja bosanskog biskupa i crkvene hijerarhije u Đakovo, koji su tada sa sobom odnijeli i samo bosansko ime. ■

Prilog:

BILINOPOLJSKA IZJAVA 8. TRAVNJA 1203.

In nomine dei eterni creatoris omnium et humani generis redemptoris. Anno ab ipsius incarnatione M.CC.III., domini vero Innocentii p(a)pe III. anno VI. Nos Priores illorum hominum, qui hactenus singulariter Christiani nominis prerogativa vocati sumus in territorio Bosne, omnium vice constituti, pro omnibus, qui supra de nostra societate fraternitatis in presentia d(omi)ni I(ohannis) de Casamaris, Capellani summi pontificis et Romane ecclesie, in Bosna propter hoc delegati, presente patrono Bano Culino domino Bosne, promittimus coram deo et sanctis eius stare ordinationi et mandatis sancte Romane ecclesie tam de vita et conversatione nostra, quam ipsius obsecundare obedientie et vivere institutis, obligantes nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate, et loca nostra cum possessionibus et rebus omnibus, si aliquo tempore deinceps sectati fuerimus hereticam pravitatem. In primis abrenuntiamus scismati, quo ducimur infamati et Romanam ecclesiam matrem nostram caput totius ecclesiastice unitatis recognoscimus: et in omnibus locis nostris, ubi fratrum conventus commoratur, oratoria habebimus, in quibus fratres de nocte ad Matutinas, et diebus ad Horas cantandas publice simus conveniemus. In omnibus autem ecclesiis habebimus altaria et cruces: libros vero tam novi quam veteris Testamenti, sicut facit ecclesia Romana, legemus. Per singula loca nostra habebimus sacerdotes, qui dominicis et festivis diebus ad minus missas secundum ordinem ecclesiasticum debeant celebrare, confessiones audire et penitentias tribuere. Cetera habebimus iuxta oratoria, in quibus

U ime vječnoga Boga, stvoritelja svega i otkupitelja ljudskoga roda. Od njegova utjelovljenja godine 1203, a (pontifikata) gospodina pape Inocenta III. godine šeste. Mi, priori onih ljudi, koji smo se do sad navlastito nazivali povlasticom kršćanskog imena na području Bosne, kao predstavnici svih u ime sviju koji pripadaju bratstvu naše zajednice, u nazočnosti gospodina Ivana de Casamarisa, papinskog kapelana i Rimske crkve u Bosnu zbog toga poslanog, u nazočnosti gospodina bana Kulina, gospodara Bosne, obećavamo pred Bogom i njegovim svetima da ćemo se držati naredbe i zapovijedi svete Rimske crkve kako u životu tako i u svome ponašanju te da ćemo slušati i živjeti prema njezinim naredbama. Jamčimo u ime sviju koji pripadaju našoj zajednici i iz naših su samostana (loca), sa svom imovinom i stvarima, da nikad ubuduće nećemo slijediti opačinu krivovjersva. Najprije se odričemo shizme, zbog koje smo ozloglašeni, i priznajemo Rimsku crkvu, našu majku, glavom svega crkvenoga jedinstva. U svim našim samostanima, gdje braća zajedno žive, imat ćemo bogomolje u kojima ćemo se kao braća zajednički sastajati da javno pjevamo noćne, jutarnje i dnevne časove. U svim ćemo pak crkvama imati oltare i križeve, čitat ćemo knjige, kako Novoga, tako i Staroga zavjeta, kako to čini Rimska crkva. Po pojedinim našim samostanima imat ćemo svećenike, koji moraju barem nedjeljama i blagdanima, prema crkvenim odredbama, slaviti mise, slušati ispovi-

fratres sepeliantur, et adventantes, si casu ibi obierint. Septies in anno ad minus corpus domini de manu sacerdotis accipiemus, scilicet in Natali d(omi)ni, Pascha, Pentecoste, Natali apostolorum Petri et Pauli, Assumptione Virginis Marie, Nativitate eiusdem et omnium Sanctorum commemoratione, que celebratur in Kalendis Novembris. Ieiunia constituta ab ecclesia observabimus, et ea que maiores nostri provide preceperunt, custodiemus. Femine vero, que de nostra erunt religione, a viris separate erunt, tam in dormitoriis quam refectoriis, et nullus fratrum solus cum sola confabulabitur, unde possit sinistra suspicio suboriri. Neque de cetero recipiemus aliquem vel aliquam coniugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter convertantur. Festivitates autem Sanctorum a sanctis patribus ordinatas celebrabimus, et nullum deinceps ex certa scientia Manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiemus. Et sicut separamur ab aliis secularibus vita et conversatione, ita etiam habitu secernemur vestimentorum: que vestimenta erunt clausa, non colorata, usque ad talos mensurata. Nos autem de cetero non Christianos, sicut hactenus, sed fratres nos nominabimus, ne singularitate nominis aliis Christianis iniuria inferatur. Mortuo vero Magistro, de hinc usque in perpetuum Priores cum consilio fratrum deum timendum eligent prelatum a Romano tantum pontifice confirmandum: et si quid aliud ecclesia Romana addere vel minuere voluerit, cum devotione recipiemus et observabimus. Quod ut in perpetuum robur obtineat, nostra subscriptione firmamus. Actum apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili, sexto Idus Aprilis. Dragite, Lubin, Brageta, Pribis, Luben, Rados, Bladosius, Banus Culinus, Marinus archidiaconus Ragusii subscripsimus. Deinde nos Lubin et Brageta ex voluntate omnium fratrum nostrorum in Bosna

jedi i podjeljivati pokore. Pokraj bogomojla imat ćemo groblja, u kojima će se pokapati braća i došljaci, ako bi ondje slučajno umrli. Najmanje sedam puta godišnje iz ruku svećenika primat ćemo tijelo Gospodnje, to jest: na Božić, Uskrs, Duhove, Blagdan apostola Petra i Pavla, Uznesenje Djevice Marije, Rođenje Marijino i na spomendan Svih svetih, koji se slavi prvoga studenog. Održavat ćemo postove koje je odredila Crkva, a čuvat ćemo i ono što su naši stari mudro odredili. Žene, koje budu pripadale našoj družbi, bit će odijeljene od muškaraca i u spavaonicama i u blagovaonicama, a nitko od braće neće sam sa samom razgovarati, ako bi odatle mogla proizići zla sumnja. Nećemo uostalom ubuduće primati nekog oženjenoga ili neku udanu, osim ako bi se oboje obratili obećavši uzdržljivost uz uzajamni. Slavit ćemo blagdane svetaca koje su ustanovili sveti oci. I nikoga, za kojega bismo sa sigurnošću znali da je manihejac ili kakav drugi krivovjerac, nećemo primati da s nama stanuje. I kako smo od ostalih svjetovnjaka odijeljeni životom i ponašanjem, tako ćemo se također razlikovati odjećom, koja će biti zatvorena, jednobojna, izmjerena do gležnja. Od sada se nećemo nazivati kršćanima, kao do sada, nego braćom, da ne bismo, sebi pripisujući to ime, drugim kršćanima nanosili nepravdu. Kad umre meštar, od sada za vazda, priori s vijećem braće, bojeći se Boga, izabrat će poglavara kojega treba potvrditi papa. I ako Rimski crkva bude htjela nešto dodati ili umanjiti, vjerno ćemo prihvatiti i održavati. Da ovo ima snagu zavazda, potvrđujemo svojim potpisom. Dano kraj rijeke Bosne, u mjestu koje se zove Bilino Polje, 8. travnja (1203). Potpisujemo: Dragič, Ljubin, Dražeta, Pribiš, Ljuben, Radoš, Vladoš, ban Kulin, Marin, arhidakon dubrovački. Zatim mi Ljubin i Dražeta po volji sve naše braće u

et ipsius Bani Culini, cum eodem domino I(o-
hanne) Capellano ad H(emerico) Illustrem
Ungarie et christianissimum Regem euntes,
in presentia ipsius Regis et Venerabilis [Io-
hannis] Colocensis Archiep(iscop)i et Quinq-
uecclesiensis Episcopi, et aliorum multorum
in persona omnium iuravimus hec statuta ser-
vare, et si qua alia ecclesia Romana super nos
ordinare voluerit, et secundum fidem catho-
licam constituere. Actum in Insula Regia II.
Kal. Maii. – **Smičiklas**, *Codex diplomaticus*
III, 24-25.

Bosni i samoga bana Kulina, s istim gospo-
dinom Ivanom kapelanom došavši k uzviše-
nom Emeriku, najkršćanskijem kralju Ugar-
ske, u nazočnosti samoga kralja i časnoga
Ivana, nadbiskupa kaločkoga, i pečujskog
biskupa, i mnogih drugih zakleli smo se u
ime svih da ćemo ono što smo ugovorili ču-
vati, i ako Rimska crkva bude htjela od nas
nešto drugo, uvest ćemo po katoličkoj vjeri

Pejo Čošković

INTERPRETATION OF KNIEWALD'S CRITICAL EDITION OF BILINOPOLJE DECLARATION

(Summary)

The declaration that Bosnian Christians (*krstijani*) issued on 8th April 1203 at Bilino Polje nearby the River Bosna (today the area of the town of Zenica) represents an exceptionally important document that testifies the development of the Church affairs in the medieval Bosnian Church by the end of XII and the beginning of XIII century. Some of the researchers and experts on this issue are prone to see in this document Bosnian Christians and their Church as known by the original documents of the XIV and XV centuries, while the others are – not without reason - much more cautious. The basic issue - who were the Bilino Polje Christians? - was approached by Kniewald with the conviction that they were the followers of neo-Manichean heresy, just like Kathars and Patharens.

The papal legate Ivan de Casamaris stated the same view in his letter dated 10th June 1203 sent from Hungary to the Pope Innocent III, declaring that he had recently finally dealt with former Patharens. In the text of the Bilinopolje declaration, as in the text of other declaration related to it, there is no firm ground to identify completely these Christians neither with the orthodox monks that had no contact with the

dualistic teaching or practice, nor with the community of dualistic heretics as it was to be known by later sources as Bosnian Church. The reference to the name of the priors Dragič (Dragite), Ljubin (Lubin) and Draže (Dragete, Bragete) in the Bilinopolje declaration, coincides with the names of Dragič, Ljubin and Dražeta as recorded in the first listing of Batal's Gospel from 1393 that confirms the existence of the link between the monks of Bilino Polje and the dualist Bosnian Church, but its character is not sufficiently known.

The issues composed by legate himself do not deal with the dogmatic side of the dispute with the suspected *krtstjani* but they are rather criticized for lack of discipline, i.e., they primarily renounce the schism due to which they have been blamed and do recognize the Roman Church as the head of the entire Christian unity. They also renounce the name *krtstjani* that is characteristic for the followers of dualism both in the East and in the West, while it was also known to the Eastern monks, since it is mentioned in the *Rule of St. Basil the Great*. They have also pledged that they would never ever accept married persons in their communities, unless certain conditions are met. It is important to point out that the procedure that the legate has conducted at Bilino Polje was not in accordance with those that had been conducted when investigators had dualist heretics before them, as it is the case testified in the treatise entitled *Symbolum veritatum fidei romanae ecclesiae pro informatione manichaeorum regni Bosnae* by Cardinal Juan de Torquemada dating from 1461.

Following consistently the situation of the Church in the broader area and fitting them into the news offered by the Bilinopolje declaration imposes the conclusion that the mission of the papal legate in Bosnia remained focused only towards a rather unknown monk community that has been linked in the historiography more with the Basilicans, and much more rarely with Benedictines. The true core of dualist heresy that was mentioned very often in those times and because of which Casamaris had to travel to Bosnia to conduct an investigation and to sort out the problem has not been covered by the meeting in Bilino Polje. In that light we should also interpret the fact that, on that occasion, the issues of dogma were not elaborated and that the representatives of monks who were called *krtstjani* did not have to renounce their teaching. The commitment they have made, offering guaranties that they would be fulfilled with "their whole property and possession" related only to them and the members of their communities. The link between the monks and the individuals who followed dualistic beliefs is pointed at by the admission and the commitment made by this community that they would not accept any longer into their monk communities those for whom they would know with certainty that they were the Manicheans or some other heretics and it leads to the conclusion that the Christian communities were not considered by Casamaris as the core of dualist heresy in the Kulin Ban Bosnia.

Viewed in this light, D. Kniewald when analyzing Bilinopolje declaration, did not act correctly when he applied the procedure of inversion of the text so that the diplomatic formulas of this normative act were granted the gravity equal to the specific objections made by the legate to the representatives of krstjani and to their promises that they would not act like that in the future. Convinced that the krstjani of Bilinopolje were Manichean already in those times, with their own church organization that was identical to that of the dualist Bosnian Church as it was known to the sources dating from XIV and XV centuries, Kniewald tried to draw on the basis of the text of the Bilinopolje declaration that it had its own religious teaching. Misled by this idea, he failed to notice that there was still not room for the church organization of a dualist Bosnian Church. The conditions for this were met after the failure of the catholic initiative in Bosnia and the withdrawal of Bosnian bishop to Đakovo, when they took along their Bosnian name.